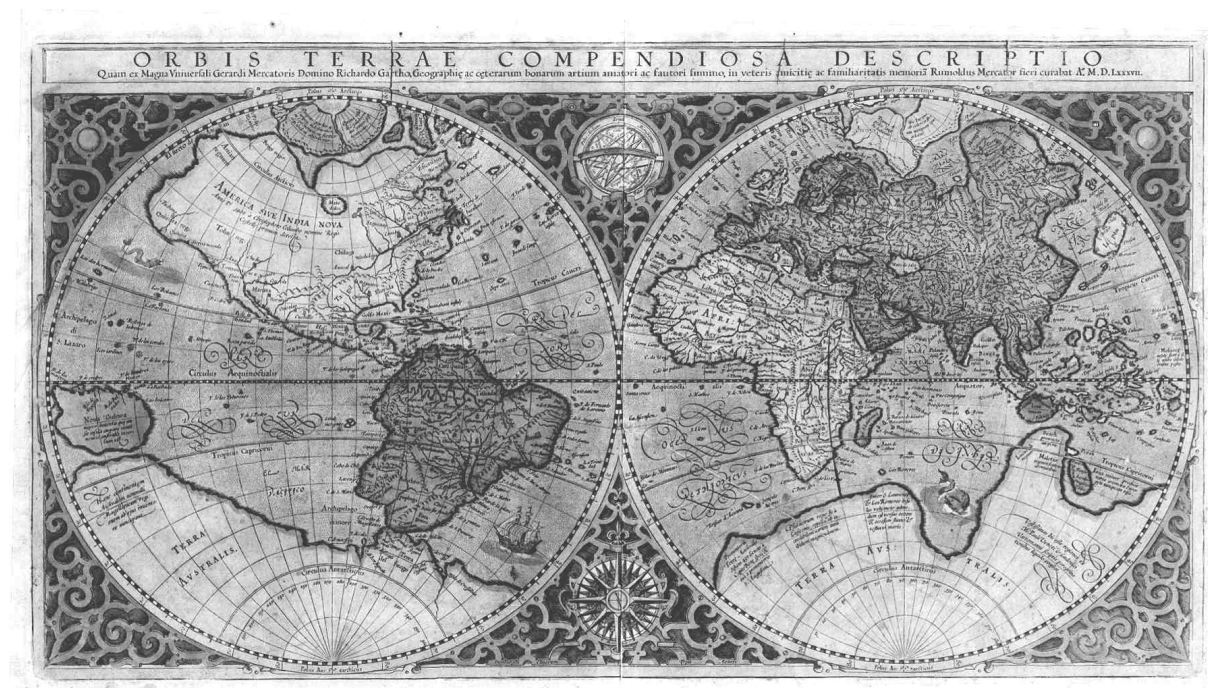

DR. HAITSCH GYULA

GONDOLATAI A TÖRTÉNELEMRŐL
ÉS A TÖRTÉNELMI KIHÍVÁSOKRÓL

ÚJPEST, 2008
BIRÓ FAMILY

A tanulmány szövegét gondozta, a kötetet szerkesztette

FARNADI GÁBOR MIKLÓS

A borítón Mercator 1587-ben kiadott, az egész Földet ábrázoló térképe látható

ISBN 978-963-7365-50-8
© Haitsch Gyula örököse

Előszó

1984. február 23-án e sorok írója közepes hosszúságú levelet kapott Keresztury Dezsőtől, amelyben az idős író néhány, az elmúlt Babits-évvvel kapcsolatos kérdésére válaszolt; 1983-ban volt ugyanis Babits Mihály születésének századik évfordulója. Levele végén a következő kérdést tette fel: „Egy túl korán és tragikus körülmények közt meghalt jóra való fiatal költő kb. 4 500 sorából kellene – tiszteletdíjért – kiválasztani a legjobb 1 500–2 000 sort. Nem volna kedve hozzá? De sürgős válaszát kérem, ha igen”.

A kérésre természetesen csak igent lehetett mondani, s így aztán nem sokkal később, a következő hetek egyikében személyesen is megismerkedtünk Haitsch Gyulával, aki maga hozta el azokat a kéziratokat, amelyekből a tervezett kötet anyagát kellett összeállítani. Az első beszélgetés közben elhangzott szavakat persze az emlékezet nem őrzi már, azt azonban igen, hogy a vendég nyíltságát azonnal észre lehetett venni; csodálkozva kissé e szokatlanságon, hiszen ebben az időben voltak olyan témák, amelyekről, a szűken vett családon kívül az emberek legfeljebb szordínóval, inkább elhallgatva, mint kimondva, beszéltek, nem pedig érdeklődve és kérdezve, ahogyan ott, abban a pillanatban tapasztalni lehetett.

A kötet hamarosan el is készült, s *Fehér lobogás* címmel 1988-ban Keresztury Dezső utószavával a Magvető könyvkiadó jelentette meg. Később a Héttorony Kiadó közreadta ifjabb Haitsch – költői néven: Hargitai – Gyulának még egy gyűjteményét a hagyaték verseiből, ez a *Pogány rekviem* címet kapta, szülei pedig emlékére költői alapítványt hoztak létre; a benyújtott pályázatok elbírálása után az eredményhirdetésre minden év február 16-án, gyermekük születésnapján kerül sor. A *Fehér lobogás* hosszabb késésének pontos okát egyébként nem ismerem, talán a korabeli kiadói gyakorlat óvatossága feltételezhető mögötte. Viszont az első találkozás, a készülő kötetrel kapcsolatos apróbb dolgok megbeszélése, amelyek némi bepillantást nyújtottak egymás életébe, felfogásába, rokonszenvet keltettek, ma már nyugodtan ki lehet jelenteni, kölcsönösen. Még ez év őszén meghívás indult a Zoltán utcából, s az ennek nyomán kialakult, nem túl gyakori, de a baráti érzéseket tápláló, fenntartó rendszeres találkozások, amelyek hamar családivá teljesedtek, egy több mint két évtizedes ismeretség alapját jelentették. Haitsch Gyula figyelme középpontjában, mintegy a létezés kulcsaként is a történelem állt, kedves korszakaival, az ókorral és a XX. századdal. Erről nagyon szeretett beszélni, beszélgetni. De érdeklődése ennél szélesebb körű volt, az állami oktatástól a nyári programokig terjedően, elvonatkoztatás és napi tevékenységek egyaránt belefértek, ugyanúgy szerette lapozgatni a földrajzi, történelmi atlaszokat, ahogyan a művészeti albumokat is, és mindenben az általánosan érvényest vizsgálta, kereste.

Mégis meglepett mindenkit, még közeli ismerőseit is, hogy sajnálatos és korai halála után előkerült egy kézirat, amelyen, mondhatni, utolsó, nem kórházban töltött napjai végéig – 2007. július 14-ig – dolgozott; csiszolta szövegét, pontosította jegyzeteit, – mintha eleve megjelenésre szánta volna azt. Befejezni már nem tudta, de így is összefoglalja mindazt, amit az új évezred elejének legégetőbb ellentmondásának gondolt. A tárgyhoz közeledés komolysága, a téma körüljárásának alapossága mindenképpen ezt erősíti meg; s a tervezett címbe is ezt foglalta bele: A XXI. század legnagyobb történelmi kihívása. Ez a befejezetlenül is egész értekezés olvasható a következő oldalakon. A szövegközlés teljesen a szerző akaratát veszi figyelembe, a sajtó alá rendező, Farnadi Gábor Miklós csak az elütéseket javította, és néhány apróbb, stilisztikai igazítást végzett. De mindenhol változatlan maradt a bekezdések és a mondatok struktúrája, mert mindkettő igen jellemző Haitsch Gyula gondolkodásmódjára és személyiségére. Nagyobb módosítás csupán a címben történt, hiszen az általa eltervezett témakört már nem tudta teljesen körüljárni. És ugyanezen ok miatt kellett az utolsó, töredékben maradt bekezdést kissé átalakítani, mintegy lezárásként, de az előtte olvashatók szellemében. Az ezt követő három pont utal az értekezés tervezett további, de már meg nem írt részére.

A tanulmányt a szerzőre emlékező írások, a temetésén elhangzott búcsúbeszéd, és családi fényképek követik. Mindezt egy értékes ember szellemi hagyatékaként ajánljuk a tisztelt olvasó figyelmébe.

Buda Attila

ZΨZΨZΨZΨ

Bevezető gondolatok

1.

A társadalom a természetnek is részét alkotó ember világa. A társadalom együttesen jelenti magukat az embereket, az általuk létrehozott anyagi javakat – írásunkban ezek összességét civilizációnak fogjuk nevezni –, az ember teremtette szellemi világot, továbbá az emberek kapcsolatait egymással, a természettel, a civilizációval és a szellem világával.

A társadalom nem az említett jelenségek pusztá halmaza; ezek a jelenségek kapcsolatban vannak és kölcsönösen hatnak egymásra.

A társadalom jelenségei között azonban nincs olyan elválaszthatatlan, és egyes jelenségek meghatározó szerepére épülő kapcsolat, amint ezt a történelmi materializmus feltételezi. Ennek tanítása szerint – végső fokon – a „termelő erők”: a termelési eszközök, a munkamegosztás stb. határozzák meg a „termelési viszonyokat”: az emberek között a termelés során kialakult kapcsolatokat; a „termelési viszonyok” összessége pedig meghatározza a politikai, jogi, erkölcsi, vallási, filozófiai és más eszmék, szervezetek, valamint intézmények rendszerét. Ez utóbbiakat a történelmi materializmus felépítménynek, a termelési viszonyok összességét pedig gazdasági alapnak nevezi.

A valóságban a társadalom különbözőfajta jelenségei közül egyesek között szorosabb, mások között pedig lazább a kapcsolat. Szoros kapcsolat áll fenn például a civilizáció fejlettségi szintje és az emberek között a munka során kialakuló viszonyok következtében, míg az utóbbiak és a vallás, a filozófia, a művészetek kapcsolata igen laza. S nem beszélhetünk arról, hogy valamelyik jelenség meghatározza a másikat.

Az emberiség – amely emberfajtákra, etnikumokra, így nemzetekre is tagozódik – eddigi történelme során még nem alkotott egyetlen társadalmat. Amióta az emberek – napjainkra már kevés kivételtől eltekintve – letelepedtek, és ennek folytán a vérségi köteléken alapuló nemzetségi-törzsi szervezetet felváltotta a terület alapján való szerveződés, egyszersmind létrejött a meghatározott területen élő emberek felett politikai hatalmat gyakorló állam, elsősorban az egyes országok társadalmait kell, hogy megkülönböztessük egymástól.

Az ország az egy-egy állam politikai hatalma alatt álló terület egészét jelenti, a rajta élő lakossággal együtt. Kivételesen ország az állam politikai hatalma alá tartozó területnek a politikai hatalom gyakorlása szempontjából elkülönült része is. Így külön országnak minősült az anyaország és gyarmata, vagy az I. világháború előtti Orosz Birodalmon belül Finnország.

2.

A társadalom állandóan mozgásban van, változik; ezeknek a változásoknak az összessége a történelem. Mivel az emberek nem egyetlen társadalomban élnek, az emberiség történelme a földgolyó társadalmainak történelméből tevődik össze. Más kérdés, hogy a társadalmak – a civilizáció fejlettségi szintjétől, a földrajzi adottságoktól és más körülményektől függően szűkebb vagy tágabb körben és eltérő mértékben – hatnak egymásra, és ez a hatás érvényesül a társadalomban végbemenő változások tekintetében is.

Az emberiség történelmére vonatkozólag eltérő történelemfilozófiai elgondolások alakultak ki. Ebben az írásban nem kívánunk új történelemfilozófiát alkotni, vagy kritika tárgyává tenni történelemfilozófiai felfogásokat. Csupán arra a kérdésre térünk ki, hogy van-e a történelemnek valamilyen előre meghatározott, törvényszerű menete.

Nem egy történelemfilozófia tanítja azt, hogy a társadalom mozgásában, a történelemben törvényszerűségek érvényesülnek.

Így például Oswald Spengler *Der Untergang des Abendlandes* (A Nyugat alkonya) című művében azt a meggyőződését juttatta kifejezésre, hogy az emberiség történelme örök körforgás; a meghatározó jelentőségű társadalmak, az úgynevezett kultúrkörök történelmében a „tavasz”, a „nyár”, az „ősz” és a „tél” időszaka követi egymást, és azonosak ezeknek az időszakoknak a jellegzetességei is. Végül pedig bekövetkezik a pusztulás.

A történelem előre meghatározott menetébe vetett hit sugárzik a történelmi materializmusból, a Marx és Engels által alkotott történelemfilozófiából, de a történelemnek ez a felfogása egyenesen ellentéte a spengleri történelemfilozófiának. E felfogás szerint az emberiség történelmét a fejlődés jellemzi, amely a „termelő erők” alacsony színvonalának megfelelő, osztályokat nem ismerő ősi közösségekből indult ki, és a „termelő erők” fejlődésének következményeképpen osztályokra hasadt társadalmakat követően, a „termelő erők” magas színvonalát által megkövetelt osztálynélküli, kommunista társadalomba torkollik.

Ebben az írásban abból indulunk ki, hogy a társadalomban végbemenő változások vagy a természetben lejátszódó folyamatokra vezethetők vissza, vagy – és a civilizáció magasabb színvonalán egyre inkább ez a jellemző –, az emberek gondolkodásának, illetőleg gondolkodáson alapuló, célkitűzések megvalósítására irányuló magatartásának a következményei. A történelemnek ezért csak akkor lehetne előre meghatározott menete, ha determinálva lenne az emberek gondolkodása, és a célkitűzések megvalósítására irányuló, gondolkodáson alapuló magatartása is. Ezekben a vonatkozásokban azonban nem érvényesül a determinizmus, ami kizárja azt, hogy a történelemnek valamilyen törvényszerű menete legyen.

Az előbbiek nem jelentik azt, hogy a történelemben bármi lehetséges. A társadalom ugyanis, amelyben élnek, befolyással van az emberek gondolkodására és gondolkodáson alapuló, célkitűzések megvalósítására irányuló magatartására. Emellett minden változás egy meglevő társadalom megváltozását jelenti, és a változások lehetősége szükségképpen behatárolt.

A történelem természetét költőien fogalmazta meg Alexis Tocqueville *Az amerikai demokrácia* című művében, amelynek a történelemmel kapcsolatos gondolatait John Lukacs 1945 – *A nulla év* című könyvében közölt szöveg alapján ismertetjük.¹ „Az isteni gondviselés az emberi fajt nem alkotta sem teljesen függetlennek, sem teljesen rabszolgának. Igaz, minden embernek kijelölt egy végzetes kört, melyből ki nem léphet; ám saját tág terükön belül az emberek hatalmasak és szabadok.”

3.

A történelemnek az előbbiekben vázolt természetéből következik, hogy bármely társadalom jövőjének megismerése csak korlátozott mértékben lehetséges.

Egyfelől nem adható válasz arra a kérdésre, hogy milyen változások fognak bekövetkezni, csupán annak megválaszolására lehet – a társadalomban, a múltban végbement és jelenleg végbemenő folyamatok elemzése alapján – kísérletet tenni, mely változások bekövetkezése lehetséges. Másfelől a válasz megadásának lehetősége időben is behatárolt. Mennél távolabbi jövőről van ugyanis szó, annál nagyobb szerepet kapnak, a jövőről való gondolkodás kiindulópontjaként, a múltban végbement és jelenleg lejátszódó folyamatok mellett, a közelebbi jövőben várható változások, amelyek esetében nem határozható meg, milyenek lesznek, csak az, milyenek lehetnek. Természetes tehát, hogy a jövőben előrehaladva a bizonytalanság egyre nő, s mind elmosódottabbá válik a társadalom jövőjére vonatkozó kép.

A társadalom legfeljebb egy évszázadot átfogó jövőjének felvázolására lehet ezért kísérletet tenni. Ez parányi része az emberiség, csillagászati ismereteink szerint a Földön megélhető, ezermillió években mérhető jövőjének. Más kérdés, hogy valamely kozmikus katasztrófa – például a Földnek egy óriásmeteorral vagy üstökössel való összeütközése – bármikor előidézheti az emberiség pusztulását, a történelem végét, és ennek előidézésére ma, a nukleáris fegyverek birtokában már maguk az emberek is képesek.

S egy évszázad csekély idő ahhoz képest is, amit az emberiség már átélt. Mai ismereteink szerint az emberelőd legalább 12 millió évvel ezelőtt különült el az emberszabású majmoktól, az előember mintegy 4 millió évvel, a mai ember közvetlen elődje, a homo sapiens kb. 200 000 évvel ezelőtt jelent meg a Földön, s Kr. e. 9 000 körül indult meg a földművelés és az állattenyésztés.²

4.

Ami mármost a még csaknem egészében előttünk álló XXI. századot illeti, ennek történelmét – előreláthatólag – elsősorban az fogja jellemezni, hogy a földgolyó társadalmi egyre szélesebb körben és nagyobb mértékben hatást gyakorolnak egymásra, s így az emberiség történelme mindinkább egységessé, e szó valódi értelmében világtörténelemmé válik.

1 LUKACS, John: 1945. *A nulla év*. (Ford.: Barkóczi András.) Bp., 1996, Szekszárd. 109. p.

2 GYAPAY Gábor: *Történelem*, 1. Bp., 1998, Comenius. 24. p.

Mindez olyan körülmények között következik be, amikor a földgolyó társadalmi között civilizációjuk színvonala tekintetében minden eddiginél mélyebb a szakadék; a világon a gépeknek, számítógépeknek, valamint a természettudományos ismereteknek a munkában való széleskörű felhasználásával létrehozott modern civilizációra épülő, és a civilizációnak erre a fejlettségi szintjére el nem jutott társadalmak léteznek egymás mellett.

A földgolyó társadalmainak ez a megosztottsága egyszersmind évszázadunk legnagyobb társadalmi kihívása. Írásunkban – a modern civilizációval rendelkező társadalmakban élő emberek szemszögéből nézve – ezzel a kihívással, és a kihívásra adható válaszokkal fogunk foglalkozni. Mindenekelőtt azonban arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy a történelem során milyen módon alakult ki a földgolyó társadalmainak kettéhasadása modern civilizációval rendelkező, és a civilizációnak erre a fejlettségi szintjére el nem jutott társadalmakra, mivel ez jelentős mértékben befolyásolja azt, milyen választ lehet adni az említett kihívásra.

A modern civilizáció kialakulása a gépek megjelenésével és elterjedésével kezdődött. Azt az időszakot, amikor a gépek megjelentek, és egyre inkább tért hódítottak, noha az elnevezés létjogosultságát tudományos berkekben sokszor vitatják, ipari forradalomnak szokták nevezni, amely a kapitalista piacgazdaság kialakulásával összefüggésben bontakozott ki. Írásunkat ezért az ipari forradalom és a kapitalista piacgazdaság jellemző vonásainak ismertetésével, és a közöttük fennálló kapcsolat vizsgálatával fogjuk kezdeni.

Fel kell hívjuk azonban a figyelmet arra, hogy írásunk a múltat idéző részében sem sorolható a történelemtudomány körébe. A történelemtudomány célja ugyanis az, hogy feltárja a társadalom arculatát a múltban, azokat a változásokat, amelyek a társadalomban végbemennek, és kutassa a változások okait. Mi viszont ebben az írásban csupán arra a kérdésre keressük a választ, hogy a jelenlegi helyzet, – amelyben a földgolyó társadalmi modern civilizációra épülő, és a civilizáció alacsonyabb fejlettségi szintjét képviselő társadalmakra hasadtak ketté, – milyen módon jött létre.

I. Ipari forradalom és kapitalista piacgazdaság

1.

A civilizáció – mint láttuk – az emberek által létrehozott anyagi javak összességét jelenti. A civilizáció színvonalát az anyagi javak mennyisége és minősége határozza meg. Az anyagi javak minőségében használati értékük, tehát az emberek által való felhasználhatóságuk jut kifejezésre.

A civilizációt alkotó anyagi javakat az emberek munkájukkal hozzák létre. Minden ma fennálló civilizáció – sok tekintetben – emberek nemzedékei által végzett munka eredménye; a civilizáció fejlettségi szintjének alakulása az emberek munkájának eredményességétől függ. Erre döntő befolyást gyakorol az, hogy az emberek munkájuk során milyen anyagi javakat (munkaeszközöket, nyersanyagokat stb.) és ismereteket használnak fel; a modern civilizáció – amint erre írásunk bevezetőjében már utaltunk – a gépek, számítógépek és természettudományos ismeretek felhasználásával végzett munka eredménye. A munka eredményességére ugyanakkor hatással vannak más tényezők is, mint amilyenek: – ha a munkát emberek csoportja közösen végzi – a munka szervezettsége; az eredményes munkára való ösztönzés kisebb vagy nagyobb mértéke stb.

A munka eredményét a közgazdaságtudomány a létrehozott bruttó termék értékével méri a leggyakrabban, váltakozva használva a bruttó hazai termék és a bruttó nemzeti termék értékére vonatkozó adatokat. „A bruttó hazai termék a bruttó nemzeti termék mutatójától abban különbözik, hogy csak az ország területén létrehozott anyagi javak és szolgáltatások értékét veszi számba. Nem tartalmazza a külföldről származó termelői jövedelmeket (például az ország külföldi tőkebefektetéseinek profitját).”³ Országos szinten a munka eredményességét a bruttó termék egy lakosra jutó értékével szokták kifejezni és összehasonlítani.

A társadalmak között a történelem során – a civilizáció fejlődése következtében – egyre növekvő különbségek keletkeztek a civilizáció fejlettségi szintjének szempontjából is. A civilizáció ugyanis az egyes társadalmakban eltérő ütemben fejlődik, és vannak társadalmak, amelyekben a civilizáció

3 Akadémiai kislexikon. (Főszerk.: Beck Mihály, Peschka Vilmos, szerk.: Élesztős László, 1-2. köt.) Bp., 1989-1990, Akadémiai. 1/289. p.

színvonala hosszabb időn keresztül stagnál, vagy a civilizáció fejlettsége egy korábban már meghaladott színvonalra esik vissza.

Így például a civilizáció fejlődése annak idején minden társadalomban az őskőorból (paleolitikum) indult ki, amelyet az újkőkor váltott fel. Ez azonban az egyes társadalmakban különböző időben következett be, és elszórta még ma is vannak társadalmak, amelyekben a civilizáció az őskőkor színvonalán áll. Ehhez hasonlóan nem azonos időben lépett az egyes társadalmakban az újkőkor (neolitikum) helyébe a fémnek (réznek, bronznak, vasnak) munkaeszközként és a munka tárgyaként való felhasználása. Például az amerikai kontinens „prekolumbián” társadalmi (az aztékok, a maják, az inkák) sohasem emelkedtek ki az újkőorból, és csiszolt kőeszközökkel hozták létre pompás városaikat.

A társadalmak között a civilizáció színvonala terén fennálló különbség azonban meghatározódott, amikor egyes országokban kibontakozott az ipari forradalom; megjelentek a gépek, amelyek egyre fontosabb szerephez jutottak, és mind tökéletesebbek lettek, eredményesebb munkát tettek lehetővé.

Az ipari forradalomnak a munka eredményességére gyakorolt hatásával kapcsolatban érdemes idézni Paul Kennedy *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* című művéből. Eszerint „valamikor 1780 körül alapvető változás kezdődött az ember gazdasági körülményeiben, ami egy szakértő véleménye szerint nem volt kevésbé jelentős, mint a primitív őskőkorszaki vadászó ember lassú átalakulása békés újkőkori földművelővé. Az iparosítás és különösképpen a gőzgép az élő (állati) erőforrásokat élettelenné váltotta fel; gépek – »gyors, szabályos, pontos, fáradhatatlan« gépek – segítségével munkává alakította a hőt, és így az emberiség képessé vált új, óriási erőforrások kiaknázására. Az újszerű gépek bevezetése fantasztikus következményekkel járt: ha valaki az 1820-as években néhány géppel hajtott szövőszéket működtetett, akkor egy kézi munkás termelésének a húszszorosát is előállíthatta, a gőzhajtású fonógéppel pedig egy rokka kapacitásának kétszázszorosát is elérhette. Egyetlen gőzmozdony el tudta vontatni azt az árumennyiséget, amihez korábban több száz málháslóra lett volna szükség, és ráadásul a vonat mindezt sokkal gyorsabban végezte el.”⁴

Az ipari forradalom előrehaladásával növekvő szerephez jutottak a természettudományos – elsőként a kémia és elektromosság elméletén alapuló – ismeretek a munkában. Amint Rondo Cameron írta *A világ gazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig* című művében: „a tudományos ismeret mint olyan, nem sok szerephez jutott a gazdasági termelőfolyamatokban a XVIII. században, de még a XIX. század első felében sem. A technikatörténetnek a XVIII. század elejétől 1860-70-ig terjedő időszakát leghelyesebben a kézműves- vagy iparos-újítók korszakának nevezhetnénk. Ezt követően viszont a tudományos elméletek egyre inkább alapját képezték a termelési folyamatoknak, különösen az olyan, új iparágakban, mint az elektromosság, az optika és a szerves kémia, és jelentősen befolyásolták a műszaki fejlődést a fémiparban, az energiatermelésben, az élelmiszer-feldolgozásban és –tartósításban, valamint a mezőgazdaságban, hogy csak a legfontosabb ágazatokat említsük.”⁵

Ebben az írásban nem kívánunk részletesebben foglalkozni a gépeknek és a természettudományos ismereteknek a munkában való alkalmazása terén elért, óriási léptékekkel megvalósult előrehaladással, és ennek következményeivel az ipari és mezőgazdasági termelés, a közlekedés, a kereskedelem, a városok stb. fejlődése tekintetében. A változások nagyságát azonban Paul Kennedy *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* című műve nyomán – az I. világháborúig terjedő időszakra vonatkozóan – szeretnénk néhány adattal érzékeltetni.

Az ipari forradalom kibontakozása terén előrehaladott országok közül 1750 és 1913 között Nagy-Britannia 1,9%-ról 13,6%-ra, az USA 0,1%-ról 32,0%-ra, Németország – 1750-ben még Német államok – 2,9%-ról 14,8%-ra és Franciaország 4,0%-ról 6,1%-ra növelte a világ ipari termeléséből való részesedését. Azok közül az országok közül viszont, amelyek nem léptek az ipari forradalom kibontakozásának útjára, 1750-1900-ig Kína részesedése 32,8%-ról 6,2%-ra, a mai India és Pakisztán területének részesedése 24,5%-ról 1,7%-ra esett vissza.⁶

Az úgynevezett egy főre eső iparosodottság – ha ezt 1900-ban Nagy-Britanniában tekintjük 100-nak – 1750-1913-ig Nagy-Britanniában 10-ről 115-re, az USA-ban 4-ről 126-ra, Németországban – 1750-ben

4 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500-2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 141. p.

5 CAMERON, Rondo: *A világ gazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. (Ford.: Kállai Tibor.) Bp., 1994, Maecenas. 242. p.

6 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500-2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 144. p., 193. p.

még Német államok – 8-ról 85-re, Franciaországban 9-ről 59-re emelkedett, míg 1750–1900 között 8-ról 3-ra és „Indiában” (a mai India és Pakisztán területén) 7-ről 1-re csökkent.⁷

Paul Kennedy előbb idézett művében a következőket írja: „Egy ország iparosodásának talán egyik legjobb mércéje a modern energiaforrások felhasználása (szén, petróleum, vízi energia – de nem fa), mert ez jelzi az ország technikai kapacitását az »élettelen« energiaformák kiaknázásában.”⁸ Az energiafogyasztás, a szén metrikus tonnamillióban, 1913-ban Nagy-Britanniában 195, az USA-ban 541, Németországban 187 és Franciaországban 62,5 volt. Ugyanakkor a nagyhatalmak közül az ipari forradalom kibontakozásának ekkor még kezdeti szakaszában járó Japánban ez a mutató 1913-ban 23, Olaszországban pedig mindössze 11 volt.⁹

2.

Az ipari forradalom kibontakozásával összefüggésben alakult ki egyes országokban a kapitalista piacgazdaság. Ennek jellemző vonásait a következőkben foglalhatjuk össze.

a.) Piac létezett már az ókori Mezopotámia városállamaiban, és ezt követően is a civilizáció viszonylag magasabb színvonalára eljutott társadalmakban.

A kapitalista piacgazdaságot azonban nem önmagában véve a piac létezése, hanem az jellemzi, hogy a munka eredményeképpen létrehozott anyagi javak és szolgáltatások túlnyomó része – személyes fogyasztásra, a munka anyagi feltételeként vagy más célra való felhasználása előtt – pénzért értékesítésre kerül a piacon. A közgazdaságtudományban alkalmazott fogalmakat használva ez annyit jelent, hogy a kapitalista piacgazdaságban meghatározó szerepe van az áruk termelésének és – a piacon való – értékesítésének. Ez a piac lehet helyi, regionális jellegű, országos stb., és – a világkereskedelem kialakulásával – világpiacként is funkcionálhat.

A világkereskedelem – és a világpiac – gyors ütemű fejlődése, amely az I. világháború kirobbanásáig tartott, a XIX. század második felében indult meg. Ha az 1913. év világkereskedelmét tekintjük 100%-nak, 1850-ben a világkereskedelem még csak 10%-ot és 1896–1900 között is csak 57%-ot tett ki.¹⁰

b.) A kapitalista piacgazdaságban az anyagi javak és a szolgáltatások létrehozásával, valamint értékesítésével, továbbá – mások által termelt áruk értékesítőjeként – kereskedelmi tevékenységgel túlnyomórészt olyan vállalkozások – személyek és ezek szervezetei – foglalkoznak, amelyek önállóak és egymástól is függetlenek, tehát a maximális profit (nyereség) elérésének célkitűzésétől vezérelve saját döntéseiknek megfelelően termelhetnek és értékesíthetnek árukat. A nyereség (profit) a vállalkozás a jövedelmének és költségeinek a különbözete.

A vállalkozások önállóságának és – egymás irányában is érvényesülő – függetlenségének a biztosítója a munka anyagi feltételeire (a termőföldre, az üzemi épületekre, a nyersanyagokra, a szerszámokra, a gépekre stb.) vonatkozóan fennálló egyéni tulajdon, magántulajdon.

c.) A kapitalista piacgazdaságban a magántulajdon messzemenő szabadságot ad a tulajdonjog gyakorlása tekintetében a tulajdon birtokosa – több tulajdonos esetében a tulajdonostársak „közössége” – számára. A tulajdonjog gyakorlásának ez a szabadsága nem szükségszerű velejárója a magántulajdonnak, hiszen például a feudális társadalomban a földbirtok tulajdonosa nagy mértékben korlátozva volt tulajdonjoga gyakorlásában, és a céhek működése korlátok közé szorította az ipari termelőmunka anyagi feltételeire vonatkozóan is a tulajdonjog gyakorlását.

A kapitalista piacgazdaságban a magántulajdon felhasználásával munkát végző embereket pedig munkaerejükre vonatkozóan illeti meg a szabad rendelkezés joga. Ez a magántulajdon birtokosai és családjuk tagjai mellett érvényesül a munkavállalók esetében is, akik ellenszolgáltatás – jellemzően pénz fizetése – fejében vállalnak munkát, és ebből a szempontból gyökeresen más helyzetben vannak, mint például a rabszolgák a Római Birodalomban, vagy a jobbágyok Európa egykori feudális társadalmában.

7 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 144., 191. p.

8 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 192. p.

9 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 192. p.

10 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 391. p.

3.

Az ipari forradalom kibontakozása és a kapitalista piacgazdaság kialakulása közötti kapcsolat nem véletlenszerű jelenség.

Az ipari forradalom kibontakozásának előfeltétele volt a munka során felhasznált anyagi javak és ismeretek terén egyes országokban már kialakult fejlettségi szint. Ezzel kapcsolatban rendkívül találó a hasonlat, amely szerint „a repülőgép, amikor a kifutó pályáról elindul, egyre gyorsuló sebességre kapcsol, de csak egy bizonyos gyorsaságnál tud a földről felemelkedni”.¹¹ Ehhez hasonló esemény játszódott le akkor, amikor a munkában felhasznált anyagi javak és ismeretek terén elért fejlődés egyszerre csak a gépek megjelenéséhez vezetett.

Az előbbi hasonlatot folytatva azonban tény, hogy a földről való felemelkedés után a repülőgépnek a repüléshez folyamatosan szüksége van az üzemanyaggal ellátott hajtómű működésére is. Az ipari forradalom kibontakozása, mint a társadalomban tartósan lejátszódó folyamat, sem nélkülözhetette a „hajtóművet”, amit a kapitalista piacgazdaságban a magántulajdon birtokosainak a gépek mind szélesebb körű alkalmazására és tökéletesítésére, továbbá a természettudományos ismeretek munkában betöltött szerepének növelésére vonatkozó – állandóan jelen levő és jelentős súlyt képviselő – célkitűzése jelentett.

Ennek a célkitűzésnek a forrása elsősorban az, hogy a kapitalista piacgazdaság legfontosabb szereplője, a magántulajdon birtokosa jövedelmének alakulása – s ezen keresztül a munka anyagi feltételeire vonatkozó és egyéb tulajdona gyarapodása – alapvetően annak a vállalkozásnak a nyereségétől függ, amelyben a magántulajdonát munka céljára felhasználják. A magántulajdon birtokosának legfőbb célkitűzése ezért a „saját vállalkozása” – a munka anyagi feltételeire vonatkozó tulajdona felhasználásával működő vállalkozás – profitjának növelése.

A vállalkozás nyereségének növelése jövedelmének fokozása és költségeinek csökkentése útján valósítható meg. Mindkét vonatkozásban fontos szerepe van annak, hogy a gépeket szélesebb körben alkalmazzák és tökéletesítsék, továbbá nagyobb mértékben használják fel természettudományos ismereteket a munkában.

Az előbbieket ugyanis lehetővé teszik egyfelől mennyiségét tekintve több, jobb minőségű és újfajta áruk termelését, illetve értékesítését, ami növeli a vállalkozás jövedelmét. Másfelől lehetőséget adnak a munka termelékenységének fokozására, a nyersanyagok és az energia igénybevételének mérséklésére, s ezzel és más módokon a vállalkozás költségeinek csökkentésére.

Nyilvánvaló ezért, a vállalkozás profitjának növelését szem előtt tartva a magántulajdon birtokosának állandó és jelentős súlyt képviselő célkitűzése lesz az ipari forradalom kibontakozásának elősegítése az általa végzett munkával, illetőleg mások erre irányuló munkájának ösztönzése, támogatása útján.

Mindehhez hozzájárul, hogy a kapitalista piacgazdaságban – a magántulajdon dominanciája következtében – a monopólium kivételes jelenség; a piacot az áruk termelésével és értékesítésével foglalkozó vállalkozások versenye jellemzi. A verseny tétje egyfelől az, hogy a vállalkozás mekkora profitot sajátít el, de másfelől a vállalkozás fennmaradása is. A versenyben alulmaradó vállalkozások ugyanis veszteségesse válhatnak, majd csődbe juthatnak, ami maga után vonja a vállalkozásban végzett, munka céljára felhasznált magántulajdon értékének összezsugorodását, sőt elenyészését.

A magántulajdon birtokosa ezért mindent megtesz annak érdekében, hogy a versenyben „saját vállalkozása” – a magántulajdona felhasználásával működő vállalkozás – kerekedjen felül. A versenyben való győzelmet nagymértékben elősegíti a gépek szélesebb körű alkalmazása és tökéletesítése, továbbá a természettudományos ismeretek szerepének növelése a munkában, mivel ez javítja az áru minőségét, fokozza a munka termelékenységét, mérsékli az igénybevett energiát és nyersanyagot, s ezzel a vállalkozás költségeit stb. A magántulajdon birtokosának ezért is állandósult és fontos célkitűzése az ipari forradalom kibontakozásának elősegítése.

A kapitalista piacgazdaság az ipari forradalom kibontakozása során, mélyreható átalakuláson ment át. Hatalmas értéket képviselő magántulajdon halmozódott fel egyes vállalkozásokban, mivel megnőtt – a nagyobb számú ember, fejlett munkamegosztás, továbbá alá- és fölérendeltség alapján szervezett, munkára épülő – nagyüzemek száma és mérete, és egy-egy vállalkozás gyakran több – esetenként sok – nagyüzemet egyesített, majd megjelentek a közgazdaságtudományban multinacionálisnak és transznacionálisnak nevezett vállalkozások.

11 GYAPAY Gábor: *Történelem* 4. Bp., 1999, Comenius. 8. p.

Mélyreható átalakulást jelentett az is, hogy a magántulajdon birtokosai nem csak a nagyüzemekben végzett munka irányításának egyes feladatait ruházták át munkavállalókra, hanem esetenként a vállalkozás legmagasabb szinten való irányításának úgynevezett operatív feladatait is. Ez elsősorban a társas vállalkozásoknál – különösen a részvénytársaságoknál – fordult elő, ahol jellemzővé vált, hogy a tulajdonostársak „közössége” a legmagasabb szinten való irányítás úgynevezett operatív feladataival „managereket” bízott meg, akiket a saját soraiból vagy a munkavállalók köréből választott ki.

Mindezek a változások azonban érintetlenül hagyták az ipari forradalom kibontakozásának, a magántulajdon birtokosainak célkitűzéséből táplálkozó „hajtóművét”.

A magántulajdonnak a vállalkozásokban való felhalmozódása ugyanis akkor szorítaná háttérbe a magántulajdon birtokosainak azt a célkitűzését, hogy egyre szélesebb körben alkalmazzák és tökéleltessék a gépeket, továbbá növekedjék a természettudományos ismeretek felhasználása a munkában, ha ennek folytán a kapitalista piacgazdaságban meghatározó jelentőségűvé válnak a monopóliumok. Ez a helyzet nem csak a vállalkozások közötti versenynek az ipari forradalom kibontakozásának elősegítése irányában gyakorolt hatását szüntetné meg, de a maximális nyereség szerzésére vonatkozó célkitűzésnek ebben az irányban gyakorolt hatását is mérsékelné, mivel a vállalkozás nyeresége növelhető lenne a monopolhelyzet kihasználásával, különösen a monopolár alkalmazásával is.

A kapitalista piacgazdaságban azonban az ipari forradalom kibontakozása során mindvégig kivételes jelenség maradt a monopólium, és ez érvényes a számítástechnikai forradalom kibontakozásának – napjainkban is tartó – időszakára is. Ebben kétségkívül szerepet játszott a piac tágulása is, aminek következményeképpen ma egyre inkább a világpiac szerepe a meghatározó.

Ami már most a vállalkozás legmagasabb szinten való, úgynevezett operatív irányításának egyes munkavállalókra, mint „managerekre” való átruházását, és általában a munkavállalóknak a vállalkozások irányításában betöltött növekvő szerepét illeti, ez mit sem változtat azon, hogy a vállalkozásokat az áruk termelése, illetve értékesítése során a magántulajdon birtokosainak, a maximális profit elsajátítására vonatkozó célkitűzése vezérli, s így érintetlenül hagyja az ipari forradalom kibontakozásának „hajtóművét” is.

A tulajdonjog gyakorlásában kisebb vagy nagyobb szerepet játszó munkavállalók a magántulajdon birtokosaitól, illetve a tulajdonostársak „közösségétől” kapott megbízatásukból származó tisztségüket ugyanis, amely nagyobb jövedelemmel és presztízzsel jár, csak addig tarthatják meg, amíg mindent megtesznek annak érdekében, hogy a vállalkozás nyeresége a maximális legyen. S a magántulajdon birtokosainak – különösen a részvénytársaságok esetében – lehetőségük van a célkitűzéseikkel való azonosulás megteremtésére azáltal is, hogy a munkavállalóknak a munka anyagi feltételeire vonatkozó tulajdont adnak a birtokukba. Ennek elsődleges útja a munkavállalók jövedelmének – részben – részvényjuttatás útján való biztosítása.

II. Kapitalista piacgazdaság és demokratikus állam

1.

A kapitalista piacgazdaság kialakulásával összefüggésben, egyes országokban demokratikus állam jött létre, amelyet az állam és a szuverenitása alatt álló ország – gyarmatokkal rendelkező országok esetében az állam és az anyaország – lakosai között fennálló sajátos viszony jellemez.

A demokratikus állam nem „teljes fegyverzetben” jött a világra, amint Pallas Athéné ugrott elő Zeus fejéből, hanem a társadalom átalakulása útján fokozatosan jött létre; világra jött tehát nem köthető egyetlen eseményhez és ennek megfelelő időponthoz akkor sem, ha megszületését olyan látványos jelenségek kísérték, mint amilyen például a nagy francia forradalom volt.

A nagy francia forradalmat (1789-1799) követően még csaknem egy évszázadnak kellett elteltie ahhoz, hogy Franciaországban létrejöjjön a demokratikus állam. A forradalomra Napóleon egyeduralma következett, előbb első konzulként, majd császárként; ezután jött a Bourbonok restaurációja; az 1830. évi forradalom és az Orleansi-ház királysága; az 1848-ban kirobbant forradalom, a „második köztársaság” és III. Napóleon császársága. Csupán a III. Napóleon császárságát megdöntő 1870. évi

forradalom és a Párizsi Kommün után létrejött köztársaságról mondható el, hogy abban már testet öltött a demokratikus állam.

A demokratikus állam megszületéséhez különböző utak vezettek, s ezeken járva a sajátos vonások, amelyek – együttesen – a demokratikus államnak az államok más fajtáitól való elhatárolására alapot adnak, eltérő időpontban – és sorrendben – alakulhattak ki. Gyakran előfordult, hogy a demokratikus államot jellemző sajátos vonások valamelyike még hosszabb időn át nem valósult meg egyértelműen, holott a többi ilyen vonás már maradéktalanul érvényre jutott. Ez különösen vonatkozik az emberek jogainak és kötelességeinek egyenlőségére, amelynek kiterjesztése a nőkre és egyes emberfajtákhoz vagy etnikumokhoz tartozó emberekre a demokratikus állam keretei között nem egyszer csak történelmi szempontból nézve is hosszabb idő alatt vált valóra.

A demokratikus államot jellemző sajátos vonások a következőkben foglalhatók össze.

a.) A demokrácia e szó eredeti – görög – értelmében népuralmat jelent. Demokratikus államról ezért akkor beszélhetünk, ha az állam politikai hatalom gyakorlására irányuló és egyéb magatartásában – politikájában – az ország – gyarmatokkal rendelkező ország esetében az anyaország – lakosainak akarata, illetőleg – mivel az akaratuk eltérő lehet – a lakosok többségének akarata jut érvényre. Az állam azonban a lakosságtól elkülönült szervezet; politikáját a szervezetében tevékenységet folytató emberek alakítják. A lakosok, illetve többségük akarata az állam politikájában ezért a demokratikus államban csak az alapvető kérdésekben, hosszabb távra szólóan érvényesülhet.

A lakosok, illetve többségük akarata érvényesülésének elsődleges biztosítója a demokratikus államban az, hogy az állam politikájával kapcsolatos legfontosabb kérdésekben döntésre jogosult személyeket, a döntés jogával felruházott nagyobb létszámú testület (parlament, országgyűlés, képviselőház és szenátus stb.) tagjaiként, meghatározott időtartamra, ők választják meg, és az említett testületnek alárendelten működik a döntés jogával más fontos kérdésekben felruházott végrehajtó hatalom (kormány). Egyes demokratikus államokban a politika legfontosabb kérdéseiben való döntés jogával részben – a lakosok, illetőleg többségük által, meghatározott időtartamra megválasztott – államfő van felruházva, és előfordulhat, hogy a végrehajtó hatalom is neki alárendelten működik. Államfői funkciót tölthet be ezen kívül az erre a szerepre születése folytán jogot szerzett uralkodó (király, császár stb.) is, de a demokratikus államban csak szimbolikus, reprezentatív jellegű lehet a jogköre.

A demokratikus államban fontos szerepet töltenek be a politikai pártok, amelyek az állam politikájára vonatkozólag fogalmaznak meg célkitűzéseket. A lakosok a választások során elsősorban a pártok programja alapján döntenek el, kire adják a szavazatukat, de ebben szerepet játszanak a pártokat képviselő emberek személyes tulajdonságai is. A személyes tulajdonságok szerepe annál nagyobb, mennél jobban megismerhetők ezek közvetlen érintkezésben – például a kisebb települések esetében – vagy közvetett módon (a rádióból, televízióból stb.).

b.) A demokratikus állam sajátos vonása a hatalommegosztás elvének érvényesülése, aminek fontos szerepe van abban, hogy az állam szervezete – és így politikája – ne tudjon elszakadni a lakosságtól s annak akaratától. Általában nem a Montesquieu által megfogalmazott hatalommegosztásról – a törvényhozói, a bírói és végrehajtó hatalom elkülönüléséről –, hanem arról van szó, hogy a politikai hatalom gyakorlására vonatkozó jogok meg vannak osztva az állam olyan szervei között, amelyek szervezeti szempontból nincsenek alárendelve egymásnak.

Ilyen egymástól független – politikai hatalom gyakorlására vonatkozó jogokkal rendelkező – szervek: az állam politikájának legfontosabb kérdéseiben döntési joggal felruházott nagyobb létszámú testület és államfő; a bíróságok; az önkormányzatok; föderáció esetében – amilyen például az USA – a „tagállamok” különböző szervei stb.

c.) A demokratikus államban az ország – gyarmatokkal rendelkező országok esetében az anyaország – lakosainak jogai és kötelességei azonosak, egyenlőek. A jogok és köteleességek egyenlősége általános érvényű, minden szférában érvényesül; az állam politikájának meghatározásával kapcsolatban éppen úgy, mint a tulajdonjog gyakorlásában, a munkavégzés, az oktatás szférájában stb.

A jogok és kötelességek egyenlőségének követelményét még a demokratikus állam kialakulása előtt, a feudális társadalomban fennállott monarchia időszakában fogalmazták meg. Ez a követelmény a feudális társadalom monarchiáját jellemző, annak a helyzetnek a tagadását jelentette, hogy a lakosság emberek olyan csoportjaira tagozódik, amelyek tagjainak a társadalomban elfoglalt helye

jogaik és kötelességeik tekintetében, alapvetően származásuk folytán, különböző. Ugyanakkor nem fogalmazódott meg az egyenlőség követelménye az emberek társadalmi helyzetének más vonatkozásai, például jövedelmük és tulajdonuk nagysága terén.

A feudális társadalom monarchiájában fennállott helyzetre és annak tagadására visszavezethető eredete következtében a jogok és kötelességek egyenlőségének megteremtésére vonatkozó célkitűzés érvényesítése kezdetben csupán azt jelentette, hogy a társadalomban különböző mértékű jövedelemmel és tulajdonnal rendelkező, más és más munkát végző stb. emberek között eltérő jogaik és kötelességeik ne teremtsenek további egyenlőtlenségeket. Utóbb azonban az egyenlőség a jogok és kötelességek tekintetében olyan követelményként fogalmazódott meg, amelynek érvényesülnie kell minden lakos vonatkozásában, függetlenül nemhez, emberfajtahoz, nemzethez és más etnikumhoz stb. tartozásától.

d.) A demokratikus állam és a lakosság kapcsolatát annak a célkitűzésnek az érvényesülése jellemzi, hogy az egyes emberek – az egyének – minél szélesebb körű szabadságot birtokolhassanak. Ezt a célkitűzést már kifejezésre juttatta az USA 1776. július 4-én elfogadott Függetlenségi Nyilatkozata is, annak hangsúlyozásával, hogy „minden ember születésénél fogva egyenlő, és hogy Teremtője bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal ajándékozta meg, amelyekhez az élet, a szabadság és a boldogság utáni vágy tartoznak.”¹²

Az egyén szabadságának tartalmát a demokratikus államban elsőként részletesen Franciaországban fogalmazta meg „Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata” (1789. augusztus 26.), amelynek 4. pontját érdemes idézni: „A szabadság annyit jelent, hogy mindent szabad, ami másnak nem árt. Az egyes ember természetes jogainak gyakorlása tehát más korlátokba nem ütközhet, mint azokba, amelyek a társadalom többi tagjai számára ugyane jogok élvezetét biztosítják; s e korlátokat csakis a törvény határozhatja meg.”¹³

A szabadság határainak – a jogoknak és kötelességeknek – törvényben és általában jogi normákban, de legalábbis a bíróságok gyakorlatában való egyértelmű meghatározása – és e határoknak az állam valamennyi szerve által való tiszteletben tartása –, tehát jogbiztonság nélkül nem létezhet egyéni szabadság, és így demokratikus állam sem. Az egyén szabadsága és az úgynevezett jogállam, amely a jogbiztonság garanciája, ennek megfelelően elválaszthatatlanok egymástól.

2.

A demokratikus állam nem véletlenül jött létre összefüggésben azzal, hogy kialakult a kapitalista piacgazdaság. Az államnak ez a fajtája ugyanis – eltérően a más fajta államoktól – kedvező feltételeket biztosít a kapitalista piacgazdaság működése – és ezen keresztül a civilizáció fejlődése – számára. Ennek okai a következőkben foglalhatók össze.

a.) A kapitalista piacgazdaságban a domináns szerepet betöltő, a tulajdonjog gyakorlásának messzemenő szabadságát biztosító magántulajdonon alapuló vállalkozások a maximális profit elérésének célkitűzésétől vezérleve áruk termelésére, illetőleg értékesítésére irányuló tevékenységet folytatnak. Ennek a tevékenységnek az eredményessége az egyén széleskörű jogait követeli meg és jogbiztonságot igényel, különösen a tulajdonjog gyakorlására, az áruk termelésére, illetve értékesítésére irányuló tevékenység alakítása és a nyereség elsajátításának lehetőségei tekintetében.

Nem véletlenül akadt el a kapitalista piacgazdaság létrejötte például Kínában a Ming-dinasztia korszakában (XIV–XVII. század) éppen annak folytán, hogy „jöllehet az egész piacgazdaságot nem kívánták megszüntetni, a mandarinok gyakran léptek fel egyes kereskedők ellen: vagy elkobozták a vagyonukat, vagy a vállalkozásukat számolták fel.”¹⁴

Az egyének ez a széleskörű szabadsága azonban, amely – mint láttuk – feltételezi a jogállam létét is, csak akkor lehet tartós és szilárd, ha a társadalomban érvényre jutnak a demokratikus állam más vonásai is. Ezek adnak biztosítékot arra, hogy az állam nem fog szembekerülni a lakossággal, nem lép fel ellenséges erőként a lakosság ellen. A demokratikus államnak ezek a sajátosságai: a lakosok, illetőleg többségük akarátának – hosszú távra szólóan és az alapvető kérdésekben történő – érvényesülése az állam politikájában, valamint a hatalommegosztás megvalósulása.

12 FARKAS Pál: *A nagy francia forradalom*. (Reprint.) [Bp., 1998], Anno. 13. p.

13 GYAPAY Gábor: *Történelem 4*. Bp., 1999, Comenius. 210. p.

14 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 7. p.

b.) A kapitalista piacgazdaság konfliktusokkal terhes. Konfliktusok keletkeznek a magántulajdon birtokosai között is, például a vállalkozások között a piacon folyó versenyben, vagy annak következtében, hogy a mezőgazdaság, illetve az ipar szférájában árukat termelő, illetőleg értékesítő vállalkozások számára a maximális nyereség elérésének szempontjából az államnak nem minden tekintetben ugyanaz a politikája előnyös.

A legerősebb ellentét azonban kétségtelenül az, amely a magántulajdon birtokosai és munkavállalók között alakulhat ki. Egyfelől ugyanis az, ami a vállalkozás működésével kapcsolatban a munkavállalók szempontjából előnyös, gyakran kedvezőtlen a magántulajdon birtokosa számára, mert gátolja a maximális profit elsajátítására irányuló célkitűzésének érvényesítését. Ez a helyzet például a munkabér összegével, a munkaidő tartamával kapcsolatban. Másfelől a munkavállalók – kisebb vagy nagyobb mértékben – kiszolgáltatott helyzetben vannak a magántulajdon birtokosaival szemben, ami már önmagában véve – a kiszolgáltatottság érzése miatt is – konfliktusok forrása.

Meg kell jegyezni, hogy a munkavállalók közül elsősorban a fizikai munkások kerülnek szembe a magántulajdon birtokosaival; a szellemi tevékenységet folytató munkavállalók élet- és munkakörülményei ugyanis általában kedvezőbbek, mint a fizikai munkásoké (nagyobb összegű munkabért kapnak, biztonságosabb és jobb feltételek között dolgoznak, nagyobb a presztízsük stb.). Különösen éles lehet az ellentét a magántulajdon birtokosai és a nagyüzemben dolgozó fizikai munkások között, mert az ő kapcsolatukban kevésbé vannak jelen személyes elemek, sőt ezek hiányozhatnak is; emellett a nagyüzemben munkát végző fizikai munkásoknak fokozott lehetőségük van az együttes fellépésre a magántulajdon birtokosaival szemben.

A kapitalista piacgazdaságot jellemző konfliktusok demokratikus állam léte nélkül állandó, fizikai erőszak alkalmazásával is együttjáró összeütközésekhez vezethetnének, s ezek „felrobbanhatnak” a társadalmat. A demokratikus állam viszont, az általa megállapított játékszabályok megtartásával, megengedi a szembenálló felek harcát. Így a munkavállalók, élve a szervezkedési szabadság jogával is, megküzdhetnek a magántulajdon birtokosaival a munkaerő piacán; a politikai pártok harcot vívhatnak az állam politikájának meghatározására vonatkozó lehetőségért, az állam feletti uralomért, ami a választások során bármelyikük győzelmével végződhet stb.

A demokratikus állam az előbbieket folytán a kapitalista piacgazdaságban egyfelől az emberek között keletkező konfliktusokból származó feszültség levezetőjeként funkcionál, s már ezzel is megakadályozza a társadalom „felrobbanását”. Másfelől a demokratikus állam elősegíti a kapitalista piacgazdaság fennmaradását azáltal is, hogy a szembenálló felek harcának lehetőségét biztosítva rugalmasabbá teszi a társadalmat, amely a kapitalista piacgazdaság és demokratikus állam keretei között képes átalakulni, és így alkalmazkodni a társadalomban bekövetkezett változásokhoz.

Ez a rugalmasság érvényes a magántulajdon birtokosai és a munkavállalók közötti viszonyra is, amit az állam politikája is – különösen jogi normák alkotásával – jelentősen befolyásolhat. Így az állam meghatározhatja a minimális munkabért és a maximális munkaidőt, az „üzemi baleset” jogkövetkezményeit stb.

c.) A kapitalista piacgazdaságban az egyén társadalomban elfoglalt helye – így jövedelmének és tulajdonának nagysága, a munkában betöltött szerepe – folyamatosan változik. Ennek számos oka lehet. Egyes vállalkozások nagyobb, mások kisebb nyereséget sajátítanak el, ami különbségeket okoz a magántulajdon birtokosainak jövedelmében és ezen keresztül abban a tekintetben is, hogy gyarapodik vagy csökken –, s milyen mértékben – a munka anyagi feltételeire vonatkozó és egyéb tulajdonuk. Vannak, akiknek, különösen egyes vállalkozások veszteségessé válása, majd csődbe jutása következtében, elenyészik a magántulajdonuk. A munkavállalók, főként a nagyüzemekben, szerepet kaphatnak a tulajdonjog gyakorlásában – a vállalkozások irányításában –, s elsősorban a társas vállalkozásokban, a vállalkozás legmagasabb szinten való irányításával kapcsolatos úgynevezett operatív feladatokat ellátó „managerek” lehetnek, mindezek folytán magántulajdon birtokosaivá válhatnak stb.

Az egyének társadalmi helyzetében folyamatosan bekövetkező változásokkal nem lenne összeegyeztethető a lakosság emberek olyan csoportjaira való tagozódása, amelyek tagjainak jogai és kötelességei, alapvetően származásuk folytán különbözőek, ami a feudális társadalomban fennállott monarchia időszakában a társadalom jellemző vonása volt. Ilyen körülmények között ugyanis az emberek jogai és kötelességei, illetőleg társadalmi helyzetük más vonatkozásai – különösen jövedelmük és tulajdonuk nagysága, továbbá a munkában betöltött szerepük – állandósuló s mindinkább fokozódó ellentmondásba kerülnének, ami egyre éleződő feszültségforrás lenne az emberek között, és

ennek folytán megzavarná a kapitalista piacgazdaság működését is. Mindettől mentes marad a társadalom, ha – a demokratikus államban – megvalósul a jogok és kötelességek egyenlősége.

A kapitalista piacgazdaság és a demokratikus állam kialakulása közötti összefüggés folytán ezek általában együtt vannak jelen a társadalomban. A jövőben ezért – az egyszerűség kedvéért – a kapitalista piacgazdaságot és a demokratikus államot együtt a kapitalista demokrácia kifejezéssel fogjuk illetni.

Meg kell jegyezzük, hogy a demokratikus állam az ipari forradalom kibontakozását nem csak azzal segíti elő, hogy kedvező feltételeket biztosít a kapitalista piacgazdaság működése számára, hanem közvetlenül is ebben az irányban gyakorol hatást. Az egyén széleskörű szabadságának érvényesülése ugyanis előmozdítja a szellem világának gyors ütemű fejlődését számos szférában, így például a gépek fejlesztésével összefüggő egyes területeken is. Az emberek jogainak és kötelességeinek egyenlősége pedig elősegíti azt, hogy a személyes tulajdonságaik miatt a különbözőfajta munkák elvégzésére eltérő mértékben alkalmas egyének közül mindenki azt a munkát végezze, amelyre tulajdonságai folytán a legalkalmasabb. S ez azzal a következménnyel jár, hogy az emberek munkája eredményesebb lesz, ami érvényes az ipari forradalom kibontakozását szolgáló munkára is.

3.

A XX. század elejére egyes, az ipari forradalom kibontakozásának útján járó országok gyarmatbirodalmat építettek ki. A legnagyobb gyarmatbirodalmat az I. világháború előtt két, kapitalista demokráciával rendelkező ország, Nagy-Britannia és Franciaország mondhatta a magáénak.

Mivel írásunkban – amint erre a bevezetőben utaltunk – a történelemmel kizárólag abból a szempontból foglalkozunk, hogy milyen módon alakult ki a jelenlegi helyzet, amelyben a földgolyón modern civilizációval rendelkező és a civilizációnak erre a fejlettségi szintjére el nem jutott társadalmak léteznek egymás mellett, itt nem kívánunk a gyarmatbirodalmak kialakulásának okaival foglalkozni. A gyarmatbirodalmak létrejötte kétségkívül kapcsolatban van az ipari forradalom kibontakozásával – különösen a közlekedés, a hírközlés és a haditechnika fejlődésével –, valamint a kapitalista piacgazdaság kialakulásával is, elsősorban a magántulajdonon alapuló áruk termelésével, illetőleg értékesítésével foglalkozó vállalkozásoknak a piacok és nyersanyagforrások birtoklására irányuló célkitűzései folytán. Ugyanakkor kétségbevonhatatlan, hogy a gyarmatosítást nem sorolhatjuk a kapitalista demokrácia – sem a kapitalista piacgazdaság, sem a demokratikus állam – sajátosságai közé.

Egyfelől gyarmatok léteztek már az ókorban is, és az újkor első gyarmatbirodalmait Spanyolország, valamint Portugália építette ki a XVI. században, amikor ezeknek az országoknak a társadalmában a kapitalista demokrácia, de akár az ipari forradalom is, még csírájában sem létezett. Másfelől nem egy kapitalista demokráciával rendelkező ország – például Írország, Kanada vagy Svédország – birtokában sohasem voltak gyarmatok, míg más kapitalista demokráciával rendelkező országok történelmében – ide sorolható az USA, az I. világháború előtti időszak nagyhatalma és napjaink egyedüli szuperhatalma is – a gyarmatosítás nem töltött be jelentős szerepet.

Az ipari forradalom kibontakozása során egyre több társadalomban alakult ki nemzetállam, 1860-ban létrejött az Olasz Királyság és 1871-ben a Német Császárság; mindkét ország az I. világháború előtti időszak nagyhatalma volt. A nemzetállam térhódítása összefügg az ipari forradalom kibontakozásával, és a kapitalista piacgazdaság kialakulásával, különösen annak következtében, hogy ezek hatására tágult a piac, amely már magában foglalhatta a nemzet által lakott terület egészét, akkor is, ha az nagy kiterjedésű volt.

Ebben az írásban nem kívánunk foglalkozni a nemzetállam térhódításának okaival, mivel ennek abból a szempontból, amelyből – amint erre a bevezetőben és az előbbiek során már utaltunk –, a történelmet vizsgáljuk, nincs jelentősége. Csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a nemzetállam létét nem sorolhatjuk a sajátos vonások közé, amelyek a kapitalista piacgazdasággal rendelkező országok társadalmát jellemzik, s már ezért sem lehet sajátos vonása a kapitalista demokráciával rendelkező országok társadalmának az állam nemzetállamként való funkcionálása.

Mindezt vitathatatlanná teszi egyfelől az a tény, hogy nem minden kapitalista piacgazdasággal rendelkező ország állama nemzetállam, amire példa az USA, Ausztrália, Svájc vagy Belgium. Másfelől kétségbevonhatatlan tény az is, hogy számos nemzetállam – mint például Franciaország vagy Spanyolország – még történelmi korszakokkal a kapitalista piacgazdaság kialakulása előtt jött létre.

De a nemzetállam létét azért sem sorolhatjuk a kapitalista demokráciával rendelkező országok társadalmának sajátos vonásai közé, mert a demokratikus állam nem szükségképpen nemzetállam, és nem minden nemzetállam jelent egyben demokratikus államot. Ezzel kapcsolatban elegendőnek tartjuk arra utalni, hogy Franciaország és Spanyolország, mint nemzetállam, feudális monarchiaként jött létre, továbbá Németország és Olaszország a II. világháború előtt s alatt a demokratikus állam ellentétét jelentő „totális” államként állt fenn.

III. A totalitarizmus és a kapitalista demokrácia válsága

1.

A kommunista társadalom utópiájának eredete, amint erre a *Das Schwarzbuch des Kommunismus* (München, 1998) is utal, megemlítve Platon, Morus Tamás és Campanella műveit,¹⁵ az ókorba és a középkorba nyúlik vissza. A kommunista társadalom megteremtésének célkitűzését azonban tömegbefolyással rendelkező politikai mozgalmak – rövid életű és elvetélt kísérletezésektől eltekintve – csak a Marx és Engels által kialakított eszmevilágtól, a marxizmustól vezérelve írták fel a zászlójukra.

A marxizmus tanítása szerint – amint erre már utaltunk – a történelemnek előre meghatározott menete van. Ennek része az, hogy az ipari forradalom kibontakozásának és a kapitalista piacgazdaság fejlődésének magas színvonalán a fizikai munkások „proletárforradalom” útján megszerzik az uralmat az állam felett, és létrehozzák saját államukat, az úgynevezett proletárdiktatúrát. A „proletárdiktatúra” egységes köztulajdonba veszi a munka anyagi feltételeit, és megteremti előbb a kommunista társadalom úgynevezett alsó fokát, a szocializmust, amelyben a munka szerinti elosztás elve érvényesül, majd megvalósítja a kommunista társadalmat. Ebben nincs árutermelés és piac, továbbá állam és a „mindenki képessége szerint, mindenki szükséglete szerint” elv jut érvényre.

A marxizmus profécija azonban nem vált valóra. Bár számos kapitalista piacgazdasággal rendelkező országban létrejöttek és megerősödtek a kommunista társadalom megteremtésének célkitűzésétől vezérelt marxista pártok, ezek nem tudták megszerezni az uralmat az állam felett, s így megkezdeni a kommunista társadalom megvalósítását. A kommunista társadalom megteremtését célul kitűző pártok közül elsőként a Lenin vezette – a marxizmus továbbfejlesztésének hirdetett marxizmus-leninizmus eszmevilágát képviselő – politikai párt jutott az állam feletti uralom birtokába 1917-ben Oroszországban, ahol akkor az ipari forradalom kibontakozása – és a kapitalista piacgazdaság kialakulása – még csak kezdeti szakaszában volt.

Lenin hitt a világforradalom közeli eljövételében, de ez a jóslat sem vált valóra. Lenin, majd Sztálin vezetésével végül is egyetlen országban, a Szovjetunióvá lett Oroszországban kellett kísérletet tenni a kommunista társadalom megvalósítására, egyszersmind – eddig járatlan úton járva – az ipari forradalom további kibontakoztatására. Mindezek eredményeképpen a Szovjetunióban újfajta, a történelemben eddig nem ismert társadalom jött létre, amely azonban merőben más volt, mint a Marx és Engels által elképzelt „proletárdiktatúra” és a kommunista társadalom.

A Szovjetunióban létrejött – általunk kommunista rendszernek nevezett – társadalom sajátos vonásai a következőkben foglalhatók össze.

a.) Az újfajta társadalomban a perifériára szorult vissza a magántulajdon, és a munka anyagi feltételeinek óriási többsége az állam „hatalmába” került, elsősorban jogilag is deklarált állami, kisebb részben, főként a mezőgazdaságban, formálisan szövetkezeti tulajdonként. Megszűnt a piacgazdaság, és az áruk termelése, illetőleg értékesítése – egyszersmind a piac működése – az emberek személyes fogyasztásának célját szolgáló anyagi javak, valamint szolgáltatások szférájába szorult vissza.

A kommunista rendszer tervgazdálkodást valósított meg, amelyben az üzemek az állam parancsainak megfelelően végzik az anyagi javak termelését, teljesítik a szolgáltatásokat és bonyolítják le az anyagi javak forgalmát. Az üzemek tevékenységét részletekbe menően – a létrehozandó anyagi javak és szolgáltatások fajtájára, mennyiségére és minőségére, az átvételükre jogosult és köteles üzemek kijelölésére stb. kiterjedően – az állam határozta meg a népgazdasági tervben, illetőleg ennek keretei között az irányításra hivatott állami szervek utasításaiban.

¹⁵ Magyarul: *A kommunizmus fekete könyve*. Büntény, terror, megtorlás. (Ford.: Benyhe János.) Bp., 2001, Nagyvilág. 13–14. p.

b.) A Marx és Engels által megjelölt úgynevezett proletárdiktatúra helyett – amint ezt Milován Gyilas *Az új osztály* című művében oly meggyőzően mutatta be – a politikai bürokrácia – a pártbürokrácia – által az állam útján gyakorolt, az egyéni szabadságot és a hatalommegosztást nem ismerő, korlátozás nélküli politikai hatalom valósult meg.

Ez a diktatórikus jellegű politikai hatalom nemcsak bármilyen fajta demokráciának volt szöges ellentéte, de – mivel a politikai bürokrácia hierarchikus jellegű volt, és szervezett erőt jelentett – kizárta a politikai bürokráciát alkotó emberek óriási többségének az állam politikájának alakításába való beleszólását is. Az állam politikáját – a személyi diktatúrát gyakorló Sztálin halála után is – csak a politikai bürokrácia hierarchiájának felső lépcsőfokain álló emberek kis csoportja, egyfajta oligarchia határozta meg.

c.) A politikai bürokrácia gyakorolta a tulajdonosi jogokat a munka – állami, illetőleg formálisan szövetkezeti tulajdonban levő – anyagi feltételei felett, az üzemek tervezőgazdálkodás keretében folytatott tevékenységének meghatározása útján. S a politikai bürokrácia szellemi zsarnokságot is érvényesített, és kezében tartotta a szakszervezeteket, ifjúsági szervezeteket, valamint egyéb szervezeteket, elsőként megvalósítva a totalitarizmust, totálisabban, mint az úgynevezett totális államok.

Az ipari forradalom kibontakozása terén a Szovjetunióban vitathatatlanul születtek eredmények. Így például gyors ütemben fejlődött a nyersvas és az acél termelése. Amíg az 1913. évben, Oroszországban 4,8 millió tonna acélt termeltek, [az] 1938. évben a Szovjetunió acéltermelése már 18,0 millió tonna volt. Ezzel a Szovjetunió a világtermelésben a harmadik helyen állt; csupán az USA (28,8 millió tonna) és Németország előzte meg (23,2 millió tonna).¹⁶

Az ipari forradalom kibontakozása terén a Szovjetunióban elért eredmények azonban ellentmondásosak voltak. Egyes más ágazatokhoz – különösen a mezőgazdasághoz – képes aránytalanul nagymértékben fejlődött az ipar, továbbá az iparon belül aránytalanul nagy arányú volt a nehézipar fejlődése. Ez utóbbit mutatja az is, hogy az egy főre eső iparosodottság a Szovjetunióban, 1938-ban – Nagy-Britannia 1900. évi adatát tekintve 100-nak – csak 38 volt, amit nem csak Nagy-Britannia, az USA, Franciaország és Németország előzött meg, hanem Olaszország (61) és Japán (51) is.¹⁷

S ráadásul a Szovjetunióban a fejlődés az anyagi és emberi erőforrásoknak az átlagost meghaladó mértékben való felhasználásával, elpazarlásával valósult meg.

Az ipari forradalom kibontakozását a Szovjetunióban jellemző ellentmondások részben megmagyarázhatók a történelmi körülményekkel is, így azzal, hogy a kommunista rendszer egy ellenséges világban, „kapitalista környezetben” valósult meg. Az ellentmondások fő oka mégis az volt, hogy a kommunista rendszer nem biztosít olyan kedvező feltételeket az ipari forradalom kibontakozása számára, mint a kapitalista demokrácia.

Ennek alapvető oka, hogy az ipari forradalom kibontakozásának a kapitalista demokráciában van egy folyamatosan működő „hajtóműve”, amit a magántulajdon birtokosának a gépek mind szélesebb körű alkalmazására és tökéletesítésére, továbbá a természettudományos ismeretek munkában betöltött szerepének növelésére vonatkozó célkitűzése jelent. Mind ez által ugyanis növekszik a vállalkozások profitja, és megvalósulhat a magántulajdon birtokosa – a munka anyagi feltételeire vonatkozó – tulajdonának felhasználásával működő vállalkozás felülkerekedése a piacon folyó versenyben.

A kommunista rendszerben ezzel szemben az ipari forradalom kibontakozásának nincs ilyen „hajtóműve”. A politikai bürokrácia tagjai számára közömbös, milyen eredményesen működnek az anyagi javak termelése és forgalma, továbbá a szolgáltatások teljesítése tekintetében az egyes üzemek. A kommunista rendszerben az üzemek közötti [valóságos] versenyről nem is lehet szó. A politikai bürokrácia tagjait vezérlő legfontosabb célkitűzés a politikai bürokrácia hierarchiáján belül elfoglalt helyzet megőrzése, illetőleg a hierarchia magasabb lépcsőfokára való felemelkedés, és ebből a szempontból az ipari forradalom kibontakoztatása terén elért eredményeknek nincs jelentőségük.

Más kérdés, hogy a politikai bürokrácia kollektív célkitűzése az állam külpolitikai súlyának növelése, aminek megvalósítását a gépek szélesebb körű alkalmazása és tökéletesítése, továbbá a természettudományos ismeretek munkában betöltött szerepének növelése a hadiipar szférájában és az ehhez kapcsolódó ágazatokban előmozdítja. Az állam külpolitikai súlyának növelése azonban

16 KENNEDY, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000.* (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 192. p.

17 KENNEDY, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000.* (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 191. p.

célkitűzésként minden társadalomban jelen van, amelyben állam létezik; a kommunista rendszer sajátos vonása ezen a téren csupán az, hogy totalitarizmusa lehetővé teszi a hadiipar és a hozzá kapcsolódó ágazatok egyoldalú fejlesztését a lakosság túlnyomó részének akarata ellenére is.

A kommunista rendszerben kedvezőtlenül befolyásolja az ipari forradalom kibontakozását az is, hogy az anyagi javak termelésének és forgalmának, valamint a szolgáltatások teljesítésének országos szinten való irányítása az állam szervei által lényegesen nehezebb feladat és így több hibával jár, mint a kapitalista demokráciában egy-egy vállalkozás legmagasabb szinten való irányítása. S a döntések meghozatalához – és az elhibázott döntések korrekciójához – a piacgazdaság helyett csak a statisztikai rendszer tud információkat szolgáltatni, amelyek nem tudják helyettesíteni a piacgazdaságból érkező jelzéseket. Emellett a hibás döntések kijavítását a totalitarizmus is gátolja, amely szellemi zsarnoksággal jár együtt, de a politikai bürokrácia hierarchikus jellege folytán a hibákkal szemben a politikai bürokrácia tagjai sem tudnak megfelelően fellépni.

Végül meg kell jegyezzük, hogy az egyéni szabadság hiánya következtében a kommunista rendszer meg van fosztva a fejlődésnek azoktól a lehetőségeitől, amelyeket a kapitalista demokráciában a demokratikus állam biztosít – az egyén szabadságának széleskörű érvényesülése útján – általában a szellem világában, és így annak az ipari forradalom kibontakozásával összefüggő egyes területein.

2.

A történelemnek, amint erről már szoltunk, nincs előre meghatározott menete, a társadalom a változások különböző útjait járhatja be. Ennek megfelelően az olyan társadalmakban, amelyekben kapitalista piacgazdaság alakult ki és fejlődött, nem szükségképpen jött létre demokratikus állam, hanem megszülethetett a „totális állam” is. Ezt a kifejezést írásunkban az állam feletti uralom birtokába jutott fasiszta, nemzeti szocialista és más, a „jobboldali” totalitarizmust képviselő politikai erők által megteremtett társadalmak gyűjtőfogalmaként használjuk.

Az első „totális államot” Mussolini építette ki Olaszországban, majd ilyen államot hozott létre Salazar Portugáliában, Hitler Németországban, Franco Spanyolországban, „totális állammá” alakult a II. világháború előtti időszakban a Japán Császárság is.

A „totális állam” létrejöttének a szellem világában nem voltak olyan egyöntetű és jelentős előzményei, mint amit a kommunista rendszer esetében a Marx és Engels által megteremtett eszmevilág – a marxizmus – jelentett. Az egyes „totális államok” kialakulásának emellett jórészt eltérő okai voltak, és különbözőek lehettek a sajátosságai is.

Általában szerepet játszott a „totális államok” kialakulásában az a félelem, hogy a kommunista társadalom megteremtésének célkitűzése által vezérelt pártok megszerzik az uralmat az állam felett, amivel szemben sokan a „totális államtól” reméltek védelmet, továbbá szerepet játszott az anyagi és emberi erőforrások összpontosításának igénye nemzeti célok megvalósítása érdekében. Ilyen nemzeti cél volt például Németországban az I. világháborút követően kötött, mélységesen igazságtalan és megalázó békeszerződés revíziója, vagy a Japán Császárság esetében a hegemonia megszerzése Kelet-Ázsiában. Hitler hatalomra kerülését Németországban, nagymértékben elősegítette az 1929. évben kirobbant világgazdasági válság hatása Németországra stb.

A „totális államok” létrejöttét előidéző okok sokfélesége ellenére tény, hogy ilyen állam nem jött létre azokban a kapitalista piacgazdasággal rendelkező országokban, amelyekben már megvalósult és megszilárdult, meggyökeresedett a demokratikus állam. A „totális állam” tehát, amely – amint erre még kitérünk – totalitarizmusát tekintve a kommunista rendszerrel van rokonságban, történelmi szempontból nézve a társadalom fejlődése tekintetében a demokratikus állam egyfajta alternatíváját jelentette.

A „totális államokat” jellemző közös vonások az alábbiakban foglalhatók össze.

a.) A „totális állam” egyenes ellentéte volt a demokratikus államnak; szemben állt bármi ilyenfajta demokráciával, a hatalommegosztással és nem csak az egyén széleskörű szabadságával, de az egyén olyan jogainak elismerésével is, amelyek az állam által sérthetetlenek.

Mindezek helyébe az úgynevezett vezér, illetőleg az egyetlen elismert politikai párt tagjaiból vagy a hadsereg tisztikarából szerveződött embercsoport korlátozás nélküli, az állam útján gyakorolt politikai hatalma lépett. S a „totális államban” szellemi zsarnokság uralkodott, és az állam nem tűrt meg semmiféle szervezetet, amely szembeszegült az akaratával.

b.) A „totális állam” egyenes ellentéte volt a kommunista rendszernek is, mert társadalmában kapitalista piacgazdaság funkcionált; a magántulajdonon alapuló vállalkozások áruk termelésére, illetőleg értékesítésére irányuló tevékenységének dominanciája érvényesült.

A nagy hatalmi státussal rendelkező „totális államok” – Németország, a Japán Császárság és Olaszország – az általuk kirobbantott II. világháborúban totális vereséget szenvedtek, és ennek folytán összeomlottak. Ezt követően a „totális állam” elenyészéséig – a történelem periferiájára szorult vissza. Bár egyes „totális államok” – amint erről még lesz szó – jelentős eredményeket értek el az ipar fejlesztése terén, a „totális államok” léte a történelemben csak egy epizódot jelentett, s ezért az ipari forradalom kibontakozásában – történelmi léptékkal mérve – nem tölthettek be jelentősebb szerepet.

3.

A válság általában véve „olyan nehéz, súlyos helyzet illetve sors/döntő esemény, amely rosszra is, jóra is fordulhat”.¹⁸ A kapitalista demokrácia válsága ezért – amely az I. világháborút követően bontakozott ki, és a II. világháború során érte el a csúcspontját – a történelemnek az a korszaka, amikor a kapitalista demokrácia fennmaradása bizonytalanná vált.

A kapitalista demokrácia válságának közvetlen oka a kétféle totalitarizmus – a kommunista rendszer és a „totális állam” megjelenése, megerősödése és térhódítása volt, ami kiterjedt a szellem világára is. A totalitarizmus ugyanis az ipari forradalom kibontakozásának időszakában alternatívát ajánlott a kapitalista demokráciával szemben. S a kétféle totalitarizmus által képviselt, a kapitalista demokráciát fenyegető veszély erősítette egymást.

A „totális állam” hívei azt hangoztatták, hogy a hanyatló, gyenge, dekadens kapitalista demokrácia nem tud védelmet nyújtani a kommunista társadalom megteremtésének célkitűzésétől vezérelt politikai pártokkal és a Szovjetunióknak a kommunista rendszer világméretű megteremtésére – a világorradalom kirobbantására – irányuló politikájával szemben. A kommunista rendszerrel – nagyban-egészében vagy teljes mértékben – azonosuló emberek pedig azt hirdették, hogy csak ez a rendszer mentheti meg a világot a „totális államoktól” – az általuk használt kifejezéssel élve: a fasizmustól – annál is inkább, mert a „fasizmus” az úgynevezett fináncsőke nyílt diktatúráját testesíti meg, és a kapitalista demokráciában is a fináncsőke birtokolja az állam feletti uralmat, s ezt csupán álcázza a demokrácia intézményrendszere.

A kapitalista demokrácia hanyatlása kétségkívül alátámasztható volt az ipari termelés alakulásának kedvezőtlen adataival Nagy-Britanniában, az USA-ban és Franciaországban, valamint a demokratikus állam – egyszersmind a kapitalista demokrácia – megteremtésével és megszilárdításával „kísérletező”, úgynevezett weimari köztársaság időszakában, Németországban.

Ha az 1913. évi ipari termelést tekintjük kiindulópontnak (100%-nak), a II. világháború előtti utolsó békeévben, 1938-ban, az ipar termelése Nagy-Britanniában 117,6%-ot, az USA-ban 143,0%-ot és Franciaországban 114,6%-ot tett ki. A két világháború közötti időszak ipari termelésének maximuma Nagy-Britanniában 127,8% (1937), az USA-ban 185,8% (1937) és Franciaországban 142,7% (1929) volt. Németországban pedig Hitler hatalomra jutása előtt, 1932-ben 70,2%-ra esett vissza az ipari termelés – ez jelentette az 1929. évben kirobbant világgazdasági válság mélypontját Németországban –, s ezt megelőzően az I. világháború utáni termelés maximuma is csupán 122,1%-ot ért el (1927).¹⁹

Mindezzel szemben valóban imponáló képet mutatnak az ipari termelés adatai a Szovjetunióban és a „totális államokban”. Továbbra is az 1913. év termelését tekintve 100%-nak, 1938-ban az ipari termelés a Szovjetunióban 857,3%, Japánban 552,0% és Olaszországban 195,2% volt; ezen adatok egyszersmind a két világháború közötti időszak ipari termelésének maximumát is jelentették. S a nemzeti szocialista Németország 1938-ra 149,3%-ra növelte az ipari termelését.²⁰

Ám a II. világháború hamarosan bebizonyította, hogy az ipari termelésnek a kapitalista demokráciában élő országokban milyen tartalékai vannak. A harci cselekmények által nem érintett USA-ban, mint Paul Kennedy írja *A nagy hatalmak tündöklése és bukása* című művében „a háború alatt az ország ipari gépparkja csaknem 50%-kal nőtt, a fogyasztási javak termelése több mint 50%-kal. Az

18 A magyar nyelv értelmező szótára, VII. köt. Bp., 1962, Akadémiai. 210. p.

19 KENNEDY, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 283. p.

20 KENNEDY, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 283. p.

1940–1944 közötti években az Egyesült Államok ipari termelése évente több mint 15%-kal nőtt, azaz gyorsabban, mint azelőtt vagy azóta bármikor.”²¹

S amint az I. világháború utáni időszak, úgy a II. világháborút követő korszak is fordulópontot jelentett a kapitalista demokráciára épülő társadalmak helyzetének alakulásában.

IV. A hidegháború korszaka és a számítástechnikai forradalom

1.

A II. világháború következményeképpen – amint erre már utaltunk – a „totális államok” a perifériára szorultak vissza. „Nyugat-Németország” – a Német Szövetségi Köztársaság –, Olaszország és a Japán Császárság társadalmában kapitalista demokrácia jött létre. Ugyanakkor a kommunista rendszer kitört a Szovjetunióba való eddigi bezártságából, és világméretű rendszerre vált.

A „totális államok” ellen vívott II. világháborúban győztes koalíció egyik fő erejét jelentő Szovjetunió hadseregének és titkosrendőrségének felhasználásával, továbbá külpolitikai súlyát kihasználva kommunista rendszert hozott létre „Kelet-Németországban” – a Német Demokratikus Köztársaságban –, továbbá egy sor más európai országban, valamint „Észak-Koreában” (a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban). Ugyancsak kommunista rendszer alakult ki Kínában és „Észak-Vietnamban” (a Vietnami Demokratikus Köztársaságban).

A világpolitika tengelyébe évtizedekre szólóan a kapitalista demokrácia és a kommunista rendszer szembenállása került, amely alapvetően az USA és a Szovjetunió vezetése alatt álló katonai tömbök konfrontációjában jutott kifejezésre. Ez akkor is tény, ha úgy a kapitalista demokráciában, mint a kommunista rendszerben élő országoknak megvoltak a maguk egymás közötti ellentétei, sőt a Szovjetunió és Kína között fegyveres összeütközésekre, Kína és a Vietnami Demokratikus Köztársaság között pedig háborúra került sor. Az USA és a Szovjetunió vezetése alatt álló katonai tömbök szembenállása, bár – igaz, alapvetően Európán kívül – „meleg” volt sok millió ember véréből, s a „hidegháború” elnevezéssel került be a köztudatba. A hidegháború elsősorban fegyverkezési versenyt jelentett, különösen a nukleáris fegyverek, rakéták alkalmazása terén, de az USA és a Szovjetunió vezetése alatt álló katonai tömbök közreműködésével vívott „helyi” háborúkban is kifejezésre jutott. A háttérben rejlő, a hidegháború kimenetelét végső soron eldöntő küzdelem azonban a kapitalista demokráciában és a kommunista rendszerben élő országok között a civilizációt teremtő emberi munka eredményessége tekintetében folyt. Ennek a küzdelemnek a kimenetele alapvetően a kétfajta társadalomban létrehozott bruttó termék értékének alakulásában jutott kifejezésre.

A kapitalista demokráciában élő országok helyzetének alakulását a küzdelemben, döntő mértékben – s kedvező irányban – befolyásolta az, hogy az ipari forradalom kibontakozása ezekben az országokban – az I. és a II. világháború közötti időszakot jellemző megtorpanás után – a II. világháborút követő évtizedekben második virágkorát élte.

Ezt mutatják azok a bruttó termék értékére vonatkozó adatok, amelyek szerint 1950–1980 között a bruttó nemzeti termék értéke az USA-ban 381 milliárd dollárról 2 590 milliárd dollárra, Nagy-Britanniában 71 milliárd dollárról 443 milliárd dollárra, Franciaországban 50 milliárd dollárról 633 milliárd dollárra, a Német Szövetségi Köztársaságban 48 milliárd dollárról 838 milliárd dollárra, Japánban 32 milliárd dollárról 1 157 milliárd dollárra és Olaszországban 29 milliárd dollárról 369 milliárd dollárra emelkedett.²²

Ennek megfelelően – amint Paul Kennedy már többször idézett művében bemutatja – az egy főre jutó bruttó nemzeti termék értéke 1950–1980-ig az USA-ban 2 536 dollárról 11 360 dollárra, Nagy-Britanniában 1 393 dollárról 7 960 dollárra, Franciaországban 1 172 dollárról 11 730 dollárra, a Német Szövetségi Köztársaságban 1 001 dollárról 13 590 dollárra. Japánban 382 dollárról 9 890 dollárra és Olaszországban 626 dollárról 6 480 dollárra emelkedett.²³

21 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 337. p.

22 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 348., 411. p.

23 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 348., 411. p.; Nagy-Britanniában és Olaszországban az első adat nem 1950, hanem 1951. évi.

Az ipari forradalom kibontakozása előrehaladt a Szovjetunióban is. 1950 és 1980 között 126 milliárd dollárról 1 205 milliárd dollárra nőtt a bruttó nemzeti termék értéke, és 699 dollárról 4 550 dollárra a bruttó nemzeti termék egy főre jutó értéke.²⁴ A szakadék azonban, amely a bruttó termék egy lakosra jutó értéke tekintetében az USA, Nagy-Britannia, Franciaország és a Német Szövetségi Köztársaság, illetőleg a Szovjetunió között a hidegháború kezdetekor fennállt, nem szűnt meg, sőt többnyire nem is mérséklődött. S az említett szférában a Szovjetuniót jócskán felülmúló országok sorába lépett Japán, valamint Olaszország is.

Az előbbieket végső soron arra voltak visszavezethetők, hogy a kommunista rendszer – mint láttuk – kezdettől fogva nem tudott olyan kedvező feltételeket biztosítani az ipari forradalom kibontakozása számára, mint a kapitalista demokrácia. De az idő múlásával a kommunista rendszer hátránya az ipari forradalom kibontakoztatása tekintetében a kapitalista demokráciával szemben még növekedett is.

Ebben az irányban hatott, hogy az ipari forradalom kibontakozásának előrehaladása az anyagi javak termelésének és forgalmának, továbbá a szolgáltatások teljesítésének magasabb színvonalához vezetett. Ilyen körülmények között pedig nőttek a tervgazdálkodásból származó hátrányok, mert még nehezebbé vált országos szinten, egy központból vezérelni az anyagi javak termelését és forgalmát, valamint a szolgáltatások teljesítését, hiszen az irányítást igénylő folyamatok bonyolultabbakká, összetettebbekké váltak.

A kommunista rendszer hátrányát viszont csak fokozta a számítástechnikai forradalom kibontakozása, amiről még részletesen szólni fogunk. A számítástechnikai forradalom kibontakoztatásához és vívmányainak felhasználásához ugyanis különösen fontos az egyén szabadsága a szellem világában, amit a kommunista rendszer szellemi zsarnoksága az egyénektől megtagadott.

A Szovjetunió helyzetét az 1980-as év körül jól jellemezte Gyapay Gábor: „A szovjet szuperhatalom továbbra is hihetetlenül elmaradott ország volt: hiába ért el világgraszoló sikereket az űrben, hiába fejlesztette ki a hidrogénfegyvert és hozott létre hatalmas hadiflottát, az ország ipari szerkezetében továbbra is a nyersanyag- és energia kitermelő ágazatok domináltak a feldolgozó és gépgyártó ágazatokkal szemben. A késztermékgyártás 1950 és 1980 között 8%-kal csökkent! A kézi, nem gépesített munkák aránya a szovjet iparban elérte a 40%-ot!”²⁵

Mindennek a Szovjetunió vezetése alatt álló katonai tömb vezetői számára, de az USA vezetése alatt álló katonai tömb vezetői előtt is, nyilvánvalóvá kellett volna tennie azt, hogy a Szovjetunió vezetése alatt álló katonai tömb nem lesz képes még hosszú időn át helytállni a hidegháborúban, s viselni annak rohamosan növekvő terheit.

Más kérdés, hogy mivel a történelemnek nincs törvényszerű menete, az sem volt „eleve elrendelve”, hogy az 1990-es évek elején viharos gyorsasággal felbomoljon a Szovjetunió, összeomoljon a kommunista rendszer a Szovjetunió egykori „tagállamaiban”, az általa vezetett katonai tömbhöz tartozó és egyes, más országokban. Ennek számos oka volt, aminek részletekbe menő vizsgálata kívül esik írásunk témakörén, akár csak annak elemzése is, hogy az előbbieken említett folyamatok miképpen játszódhattak le lényegében vérontás nélkül. Itt csak utalni szeretnénk a Szovjetunióra háruló terhek következményeire, a haditechnika – fejlődésével együtt járó – költségesebbé válására.

2.

A hidegháború korszakában, a világ társadalmaiban bekövetkeztek más olyan változások is, amelyeknek vizsgálódásunk szempontjából jelentőségük van. A két legfontosabb változás a következő.

a.) A hidegháború időszakában összeomlottak a gyarmatbirodalmak. Ennek okai összetettek, a hidegháború mellett az okok közé sorolható a gyarmatokkal rendelkező anyaországok anyagi és emberi erőforrásainak – többnyire jelentős – megcsappanása a II. világháborúban, ami a háború befejezése után is még évekig érezte a hatását; az USA lakosságában élő ellenséges érzelmek a gyarmatok intézményével szemben stb.

Írásunk szempontjából a gyarmati rendszer összeomlásával kapcsolatban nem ezek az okok érdemelnek elsősorban figyelmet, hanem az a tény, hogy a gyarmati uralom alól felszabadult országokban, amelyek túlnyomó részében nem jött létre sem kapitalista demokrácia, sem kommunista

24 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000.* (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 48., 411. p.

25 GYAPAY Gábor: *Történelem.*, 6/2. Bp., 2004, Comenius. 207. p.

rendszer, nem alakult ki az ipari forradalom kibontakozásának újfajta, eddig ismeretlen útja. Azokban az országokban, amelyekben egyáltalában beszélhetünk az ipari forradalom kibontakozásáról – mint például India –, ennek során a kapitalista piacgazdaság és a kommunista rendszer tervgazdálkodása egyes elemei együttesen, egyfajta vegyületet alkotva érvényesültek.

b.) A kapitalista demokráciában élő országok társadalmában, a hidegháború időszakában olyan változások következtek be, amelyek folytán ezek a társadalmak szilárdabbak lettek, mert mérséklődtek a társadalomban jelen levő konfliktusok az emberek között. Ennek több oka is van.

Az egyik ok, hogy a bruttó termék egy lakosra jutó értékének növekedése folytán a lakosság túlnyomó részének nőtt a jövedelme és a tulajdona. Egyszersmind megindult az a folyamat, amely mind több – különösen szellemi tevékenységet folytató – munkavállaló számára tette lehetővé, főként közvetlen vagy úgynevezett közvetett részvénytulajdonosként, magántulajdon szerzését, és ezzel elmosta a korábban éles határt az egymással elsősorban konfliktusba kerülő munkavállalók és a magántulajdon birtokosai között.

A második ok az, hogy – összefüggésben a civilizáció fejlettségi szintjének emelkedésével, de a szolgáltatásoknak az ipari termeléshez képest fokozódó részarányával a bruttó termék értékében is – a munkavállalók körén belül nagymértékben gyarapodott a magántulajdon birtokosaival kevésbé konfrontálódó, szellemi tevékenységet folytató – különösen a felsőfokú (egyetemi, főiskolai képzettséggel) rendelkező – emberek száma, és csökkent a fizikai munkások aránya. Ez egyszersmind fokozta a társadalmi mobilitást, az emberek által a társadalomban születésük következtében elfoglalt hely megváltoztatásának lehetőségét, és ezzel is mérsékelte a társadalomban jelen levő konfliktusokat. A társadalmi mobilitást erősítették más tényezők is, így például a szórakoztatóipar jelentőségének növekedése; ezen a területen ugyanis az emberek érvényesülése minden más körülménynél jobban függ természet adta tulajdonságaiktól.

A harmadik ok az, hogy általában erősödtek az állam politikájának szociális vonásai, és így a demokratikus állam a legtöbb országban – eltérő mértékben – jóléti államként is funkcionált. A jóléti állam célul tűzte ki a munkavállalók élet- és munkakörülményeinek javítását, és általában a szegénység elleni küzdelmet. Ennek érdekében – többek között – átfogóan szabályozta a munkavállalók által végzett munkával kapcsolatos kérdéseket, csökkentve a munkavállalók kiszolgáltatottságát is a magántulajdon birtokosaival szemben, továbbá kiépítette a természetbeni szolgáltatások és pénzügyi juttatások rendszerét az egészségügyi ellátás, valamint a társadalombiztosítás területén. Mindennek a társadalomban fennálló konfliktusokat csökkentő hatása volt.

3.

A földgolyó társadalmainak történelmére a II. világháborút követő évtizedekben mélyreható és hosszú távra szóló befolyást gyakorolt a számítástechnikai forradalom kibontakozása, amely a kapitalista demokráciában élő országokból indult ki. Ennek hatása a civilizáció fejlettségi szintjének alakulására, semmivel sem kisebb, mint amilyen az ipari forradalom kibontakozásának hatása volt. Amíg az ipari forradalom az emberek fizikai erejét helyettesítette és sokszorozta meg egyre tökéletesebb gépek mind szélesebb körű alkalmazásával, a számítástechnikai forradalom ugyanolyan szerepet tölt be az emberek értelmi képességei tekintetében.

A mechanikus számológépek tervezése és alkalmazása még a XVI. századba nyúlik vissza, és az ipari forradalom kibontakozásának előrehaladásával megjelentek az elektromechanikus gépek. Az első elektronikus számítógépek kifejlesztése azonban – a lövedékek röppályájának számításával kapcsolatos célkitűzés által inspirálva – csak a II. világháború időszakában vette kezdetét; közülük messze kimagasodott az USA-ban, 1946-ban elkészült ENIAC, 5 szorzás/másodperc teljesítménnyel és 30 tonna súllyal. Az USA-ban – további, egyedi fejlesztésű elektronikus számítógépek elkészítését követően – az 1950-es évek elején indult meg a számítógépek sorozatgyártása, amivel szárnyra kapott a számítástechnikai forradalom kibontakozása.

Ebben az írásban nem akarjuk – és nem is tudjuk – felvázolni a megítélésünk szerint még ma is csak gyermekcipőben járó számítástechnikai forradalom kibontakozását. Ehelyett csupán a fejlődés néhány – általunk jelentősnek vélt – irányára szeretnénk felhívni a figyelmet.

Az első irány a számítógépek teljesítményének növelése. A teljesítményt a gép által egy másodperc alatt elvégezhető szorzásokkal szokták mérni. Az ENIAC – amint erre már utaltunk – egy másodperc

alatt 5 szorzást végzett el; ez a teljesítmény napjainkra milliárdszorosára nőtt. A mai nagy teljesítményű számítógépek másodpercenként több milliárd szorzás elvégzésére képesek.

A másik irány a számítógépek súlyának és helyigényének csökkentése. (A 30 tonna súlyú ENIAC még 33 méter hosszú, 3,3 méter magas és 1 méter széles volt.) E célkitűzés szempontjából kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a nagy teljesítményű számítógépek mellett megjelentek az úgynevezett minigépek (1963: USA), majd a számítástechnikai forradalom kibontakozása terén fordulópontot jelentett az egy felhasználó kiszolgálására hivatott személyi számítógép megalkotása (1981: USA) és széles körű elterjedése. Az említett irányban jelentett további lépést a hordozható számítógép létrehozása (LapTop), a zsebben is elhelyezhető gépek kialakítása stb.

A harmadik irány az önálló számítógépek hálózatokba való összekapcsolása. Ezek többfélék lehetnek – helyi hálózat, belső, vállalati hálózat stb. –, de kiemelkedő jelentőségűvé az egész világot összekötő globális hálózat, az INTERNET vált. Ennek elődje az USA kormányának kezdeményezésére [egy – a] nemzetbiztonsági megfontolásból indult – kutatómunka alapján 1969-ben létrehozott APRANET volt, amely 3 egyetemet és 1 kutatóintézetet kötött össze az USA-ban; ehhez a hálózathoz 1971-ben már 15 intézmény, 1986–1990 között pedig az USA összes kormányzati szerve csatlakozott. A hálózat, mint most már INTERNET, 1993 után vált globális jelentőségűvé, és ekkortól számíthatjuk világméretű gyors fejlődését.

Ami mármost a kapitalista demokrácia és a számítástechnikai forradalom kibontakozása közötti összefüggést illeti, az ipari forradalom kibontakozásának a kapitalista piacgazdaságban működő „hajtóműve” fennmaradt, és tovább működött a számítástechnikai forradalom kibontakozásának időszakában is. A magántulajdon birtokosainak körében ugyanis változatlanul él: folyamatosan hat és számottevő súlyt képvisel a civilizáció fejlődésének elősegítésére irányuló célkitűzés.

S nem változtak meg az okok sem, amelyekről az ipari forradalom kibontakozásával kapcsolatban részletesen szoltunk. Egyfelől a magántulajdonon alapuló vállalkozások számára – közvetlenül, de a természettudományos és más ismeretek gyarapítása útján közvetve is – több profit elsajátítását teszi lehetővé a számítástechnika fejlődése is, nagyobb mennyiségű, jobb minőségű és újfajta áruk termelésével, illetőleg értékesítésével, továbbá költségeik csökkentésével. Másfelől a magasabb fejlettségi szintet képviselő számítástechnika is előmozdítja azt, hogy a piacon folyó versenyben az annak birtokában levő vállalkozás győzedelmeskedjen.

A kapitalista demokrácia másik „elemét” jelentő demokratikus állam pedig az ipari forradalom kibontakozásának időszakához hasonlóan a számítástechnikai forradalom kibontakozásának korában is elősegíti a civilizáció fejlődését az egyén széleskörű szabadságának, valamint az emberek jogai és kötelességei egyenlőségének biztosításával. Sőt, az egyén széleskörű szabadságának jelentősége ebből a szempontból még növekszik is, hiszen a számítástechnikai forradalom vívmányainak megfelelő szinten való felhasználása – s itt gondoljunk csak például az INTERNET-re – nem képzelhető el az egyének szabad kísérletezése és véleménycseréje nélkül.

V. A globalizáció kibontakozása

1.

Amint a II. világháború után a hidegháború, úgy ennek befejeződésével a globalizáció kibontakozása került a világpolitika középpontjába. A globalizáció kibontakozása abban áll, hogy a földgolyó társadalmi egyre szélesebb körben és nagyobb mértékben gyakorolnak befolyást egymásra, és ennek folytán az emberiség történelme e szó valódi értelmében világtörténelemmé válik. A globalizáció kibontakozása nem statikus állapot, hanem folyamat, amelynek előrehaladásával a földgolyó társadalmainak egymásra gyakorolt hatása mind teljesebb körű és egyre intenzívebb lesz.

A globalizáció kibontakozásának kezdetei még a XIX. századba nyúlnak vissza; e folyamatot olyan látványos jelenségek kísérték, mint a gyarmatbirodalmak – világméretű – kialakulása; az I. világháború; a világforradalom kirobbantására irányuló célkitűzések megjelenése; a II. világháború kitörése; a hidegháború; a gyarmatbirodalmak felbomlása stb. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a globalizáció kibontakozásának ténye és jelentősége akkor vált nyilvánvalóvá, amikor ennek a folyamatnak hatalmas lendületet adott egyfelől a közlekedésnek és a hírközlésnek az ipari forradalom előrehaladása és a

számítástechnikai forradalom kibontakozása által inspirált fejlődése, másfelől a Szovjetunió felbomlása és a kommunista rendszer összeomlása a Szovjetunió egykori „tagállamaiban” és számos más országban. Ez utóbbi eseménysorozat ledöntötte a vasfüggönyt, amely addig keresztbeszelte a világot.

A globalizáció kibontakozása a legpregnansabban a világkereskedelemnek – az áruk ország-határokat átlépő forgalmának –, a magántulajdon országok közötti áramlásának – az úgynevezett tőkekivitelnek –, továbbá az idegenforgalomnak a bővülésében jut kifejezésre. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel, hogy a világkereskedelem forgalma nagyobb mértékben nő, mint a világ bruttó termékének értéke. A világkereskedelem forgalma a világ bruttó termékének értékéhez viszonyítva az 1970-es évek elejéhez képest harminc év alatt megnégyszereződött, és elérte a 30%-ot.²⁶ Ezen a tendencián – tartósabban – a New York és Washington városok ellen 2001. szeptember hó 11. napján végrehajtott terrortámadás sem változtatott, mert a világkereskedelem forgalma 2002-ben 3,5%-kal, 2003-ban 5,5%-kal, 2004-ben 10,7%-kal és 2005-ben 7,8%-kal bővült, míg a világ bruttó hazai termékeinek összege 2002-ben 2,8%-kal, 2003-ban 3,9%-kal, 2004-ben 5,1%-kal és 2005-ben 4,9%-kal növekedett.²⁷

A világkereskedelem, a „tőkekivitel” és az idegenforgalom területén a globalizáció kibontakozása azért halad különösen gyorsan előre, mert ez az országok államai részére rendszerint kézzel fogható előnyöket biztosít, és így többnyire azok az államok is elősegítik, de legalábbis nem gátolják a globalizáció kibontakozását, amelyek vezetői ettől egyes más szférákban az állam feletti uralmuk fennmaradását, illetőleg az állam politikájának érvényre jutását féltik.

Az államok viszonya a globalizáció kibontakozásához tehát az egyes területeken eltérő lehet. Erre a kettős mércére közismert példa napjainkban Kína politikája, egyfelől a világkereskedelem, a „tőkekivitel” és az idegenforgalom fejlődésével, másfelől a politikai, vallási és egyes más nézetek szabad áramlásával kapcsolatban.

A globalizáció kibontakozása azonban korunkban olyan körülmények között megy végbe, amikor az országok társadalmi között a civilizáció fejlettségi szintje – a munka során felhasznált anyagi javak és ismeretek természete – terén minden eddigénél mélyebb szakadék áll fenn. Az ipari forradalom kibontakozásának előrehaladása és a számítástechnikai forradalom kibontakozása ugyanis nagymértékben megnövelte a civilizáció fejlettségi szintjében jelentkező különbségeket; kialakította a földgolyó országainak egy csoportját, amelyben a társadalom modern civilizációra, a gépeknek, számítógépeknek és természettudományos ismereteknek a munkában betöltött meghatározó szerepére épül.

A civilizáció fejlettségi szintjének különbözősége – amint erre már utaltunk – a legjobban az éves bruttó termék egy lakosra eső értékében jut kifejezésre. Indokolt ezért az erre vonatkozó adatok egy részét – a *The World in 2007* című évkönyv alapján – ismertetnünk.

A modern civilizációval rendelkező, nagyobb területű és népességű országok közül az éves bruttó hazai termék (GDP) egy lakosra jutó értéke az USA-ban 46 280 dollár, Nagy-Britanniában 42 430 dollár, Japánban 41 480 dollár, Kanadában 41 470 dollár, Franciaországban 41 200 dollár, Németországban 39 710 dollár, Olaszországban 35 980 dollár, Ausztráliában 35 900 dollár, Spanyolországban 30 280 dollár.

Ugyanakkor a modern civilizációval nem rendelkező, nagyobb területű és népességű országok közül számos országban az éves bruttó hazai termék egy lakosra jutó értéke még az 1 000 dollárt sem éri el, így például Nigériában 930 dollár, Indiában 830 dollár, Pakisztánban és Vietnámban 790–790 dollár, Kenyában 650 dollár. S sok olyan modern civilizációval nem rendelkező, nagyobb területű és népességű ország is van, amelyben az éves bruttó hazai termék egy lakosra jutó értéke meghaladja az 1 000 dollárt, de a modern civilizációval rendelkező országokéhoz képest rendkívül alacsony. Ilyenek például Irán (3 560 dollár/fő), Thaiföld (3 420 dollár/fő), Algéria (3 090 dollár/fő), Kolumbia (2 710 dollár/fő), Egyiptom (1 510 dollár/fő), a Fülöp-szigetek (1 380 dollár/fő).

India (1 130 millió lakos) és Kína (1 320 millió lakos) egy lakosra jutó hazai termékének értéke azért ennyire alacsony, mert a hatalmas területtel rendelkező országok kettéhasadtak modern civilizációval rendelkező és – különösen a mezőgazdaságban – „középkori állapotokat” tükröző, az ipari forradalom kibontakozásának megindulása előtti körülmények között levő területekre.

Meg kell jegyezzük, hogy – kis számban – vannak kisebb területtel és népességgel rendelkező országok, amelyekben az éves bruttó termék egy lakosra jutó értéke a különleges természeti adottságok – elsősorban az olajban való gazdagság – folytán modern civilizáció hiányában is magas, ami lehetővé

26 A *The Economist* által kiadott *The World in 2005* című évkönyv 106. oldalán.

27 A *The World in 2005*, *The World in 2006* és *The World in 2007* című évkönyvekben közölt adatok.

teszi az ipari forradalom és a számítástechnikai forradalom vívmányainak más országoktól való megvásárlását. Erre példa Kuvait, ahol a bruttó termék egy lakosra jutó értéke 1999-ben 19 020 dollárt tett ki.²⁸

2.

A társadalom nem a különbözőfajú jelenségek pusztá halmaza, hanem „alkotóelemei” között – amint erre már utaltunk – szorosabb vagy lazább kapcsolat áll fenn, és ezek – eltérő mértékben – kölcsönösen hatnak egymásra. Különösen szoros a kapcsolat a civilizáció fejlettségi szintje – és fejlődésének üteme –, valamint az emberek közötti kapcsolatok egyes szférái között.

Mindez kifejezésre jut abban is, hogy a történelem tanúsága szerint – amint ezt az előbbiek során írásunkban is felvázoltuk – az ipari forradalom kibontakozásának előrehaladása és a számítástechnikai forradalom kibontakozása, egyszersmind a modern civilizáció kialakulása – eddig csak kapitalista demokráciában élő országokban valósult meg.

Az ipari forradalom kibontakoztatása tekintetében alternatívát kínáló kommunista rendszer ugyanis a felbomlott Szovjetunió egykori „tagállamaiban” és számos más országban összeomlott, s a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban és Kubában, ahol a kommunista rendszer életben maradt, megrekedt az ipari forradalom kibontakozása. Kínában pedig az állam feletti uralomnak – s egyúttal a politikai hatalomnak – monopóliumát továbbra is a kezében tartó kommunista párt a modern civilizáció megvalósítása érdekében kénytelen a kapitalista piacgazdaság mind több elemét beépíteni a társadalomba, mindent elkövetve annak érdekében, hogy ne jöjjön létre demokratikus állam is. Úgy tűnik, hogy – elkerülendő a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és Kuba sorsát – Kína példáját követik az egykori Indokína országaiban életben maradt kommunista rendszerek, de legalábbis közülük egyesek; itt elsősorban Vietnamban gondolunk.

Mindezek igazán mit sem változtatnak azon, hogy vannak kapitalista demokráciában élő országok is, amelyekben még nem valósult meg a modern civilizáció, hanem ezek az országok csak úton vannak a modern civilizáció létrehozása felé. Az ipari forradalom és a számítástechnikai forradalom kibontakoztatása – egyszersmind a modern civilizáció megteremtése – ugyanis korszakos feladat, s például az egykor kommunista rendszerben élő európai országokban a kapitalista demokrácia kialakulása óta eltelt idő – a legtöbb esetben már több mint másfél évtized – még nem volt elegendő ennek a feladatnak a végrehajtásához.

Jogosan felmerülő kérdés, miért alakult úgy az emberiség történelme, hogy – bár egykoron minden társadalmat a kőszerszámok használata jellemzett, – ma a földgolyó országainak csak egy, kisebb részében alakult ki kapitalista demokrácia és modern civilizáció, míg az országok túlnyomó részét másfajta társadalom és a civilizáció alacsonyabb fejlettségi foka jellemzi. Így például Fekete-Afrikában az országok egész sorában olyan társadalom áll fenn, amelyben a mezőgazdaság meghatározó szerepére épülő, természetes jellegű gazdasági tevékenység – és nem az áruk termelése, illetőleg értékesítése – az uralkodó. A legtöbb iszlám vallású ország társadalma Európa egykori feudális jellegű – még a felvilágosodás és az ipari forradalom kibontakozásának megindulása előtti – társadalmával mutat rokonságot. Egyes országokban – amint erre már utaltunk – életben maradt a kommunista rendszer stb.

Az előbbiekben említett kérdésre véleményünk szerint nem lehet általános érvényű választ adni, de tény, hogy a társadalmak mozgásának – amint erre már ismételtén rámutattunk – nincs előre meghatározott menete, és ennek megfelelően nem törvényszerű a társadalmak átalakulása a civilizáció magasabb fejlettségi szintjét képviselő társadalmak irányában. S nem egy példát találhatunk a történelemben arra is, hogy a társadalom visszazuhan a civilizáció korábbi – már meghaladott – alacsonyabb fejlettségi szintjére.

A civilizáció ilyen hanyatlásában kétségtávol szerepet játszhat az is, hogy valamely ország népessége más ország államának politikai hatalma alá kerül, amelynek egyik formája a gyarmatosítás. Bármennyire sok szenvedést és – többek között – az emberéletekben bekövetkezett pusztulást okozott is azonban a gyarmatbirodalmak kiépítése, tévedés volna a világ országai között ma fennálló szakadékot, a civilizáció fejlettségi szintje és az emberek közötti kapcsolatok tekintetében, a gyarmati rendszer örökségének tekinteni, még ha ez a szakadék kétségtávol fennáll az egykori gyarmatok túlnyomó része és anyaországaik között is.

²⁸ Harenberg Ländetlexikon. Dortmund, 2002, Sonderausgabe, 588. p.

Egyfelől az említett szakadék már fennállt az újkor első gyarmatbirodalmainak létrehozásakor, a XVI. században, s még inkább a gyarmatbirodalmak világméretű kiépítésének, a XX. század elejére lényegében végéhez ért időszakában is, s ez a szakadék – és a haditechnika fejlettségi szintje terén vele összefüggésben fennállott mélyreható különbség – volt a gyarmatbirodalmak megteremtésének egyik katalizátora. Másfelől nem egy modern civilizációval és kapitalista demokráciával rendelkező ország van, amelynek birtokában sohasem voltak gyarmatok. Végül pedig vannak egykori gyarmatok, amelyek a gyarmatosítás megszűnése után, a kapitalista demokrácia kiépítésével párhuzamosan, jelentős utat tettek meg a modern civilizáció megteremtése felé, illetőleg e cél elérésének küszöbéhez értek. Ez utóbbira példa a II. világháború végéig a japán gyarmatosítás alatt álló Koreai Köztársaság és Tajvan (Formóza), ahol a bruttó hazai termék egy lakosra jutó értéke már 20 240, illetőleg 17 520 dollár.²⁹

3.

A globalizáció kibontakozása ma olyan körülmények között megy végbe, amikor a világ továbbra is államokra tagozódik, amelyek között – akár világméretű – háborúk robbanhatnak ki. Bár a globalizáció kibontakozásával összefüggésben – az I. világháború után létrehozott és csődöt mondott Nemzetek Szövetségét (Népszövetséget) felváltandó – 1945-ben megalakult az Egyesült Nemzetek Szervezete, az ENSZ – ez sem képes megakadályozni a háborúk kitörését az államok között.

Az ENSZ ugyanis – Alapokmánya értelmében – általában csupán ajánlásokat adhat ki, amelyek tagjaira, a szuverén államokra nem kötelezőek. Az ENSZ egyik szerve, a Biztonsági Tanács, a béke és a biztonság veszélyeztetése ellen való közös fellépés tekintetében hozhat ugyan a szuverén államokra kötelező érvényű határozatot, de csak ha azt az öt állandó tag – az USA, Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország és Kína – egyike sem ellenzi, mert ezeket az államokat az általuk ellenezett határozatokkal szemben „vétójog” illeti meg. Az említett államok célkitűzései annyira ellentétesek, hogy – az elmúlt évtizedek tapasztalatai szerint – a Biztonsági Tanács csak nagyon ritkán tud kötelező érvényű határozatot hozni.

Mindemellett a Biztonsági Tanács nem rendelkezik „saját katonai erővel”, hanem határozatának kikényszerítése érdekében az ENSZ szervezetéhez tartozó szuverén államoktól kell kérnie a fegyveres erő rendelkezésre bocsátását, amelyek nem kötelesek, és – a várható, emberéletekben bekövetkező, illetőleg anyagi veszteségtől tartva – esetleg nem fognak a Biztonsági Tanács felkérésének eleget tenni.

Mindezek mellett a globalizáció kibontakozása napjainkban olyan körülmények között megy végbe, amikor létezik egy állam – az USA –, amelynek külpolitikai súlya tekintetében világméreteketbe sincs versenytársa. Korábban, a globalizáció kibontakozása előtt, valamely állam (például annak idején a Római Birodalom) csak a földgolyó földrajzilag meghatározott részén rendelkezhetett minden más államét messze felülmúló súllyal a külpolitikában, az államok közötti kapcsolatokban.

Az USA mai egyedülálló külpolitikai súlya bruttó hazai terméke összértékének minden más országét jelentősen meghaladó nagyságára vezethető – legalábbis részben – vissza; ez a 302,1 millió lakosú ország 13,98 billió dollár értékű bruttó hazai terméket állít elő, míg a világviszonylatban a második helyen álló 127,4 millió lakosú Japán bruttó hazai termékének összértéke 5,29 billió dollár. Véleményünk szerint azonban ennél is fontosabb tényező az USA hadseregének fölénye minden más állam hadseregével szemben, ami kifejezésre jut védelmi kiadásainak összegében is. Ez 439,3 milliárd dollárt tesz ki, amiben nincs benne az Afganisztánban és Irakban folytatott harcokra fordított 120 milliárd dollár. Emellett messze eltörpül Kína vagy Oroszország védelemre fordított kiadása (80, illetőleg 11,2 milliárd dollár).³⁰

Említést érdemel, hogy a *The World in 2005* című évkönyv a világ összes államának együttes védelmi kiadását 861,9 milliárd dollárra tette, amiből 420,7 milliárd dollár esett az USA-ra, 51 milliárd dollár Kínára, 45 milliárd dollár Japánra (!) és 19,6 milliárd dollár Oroszországra.

A globalizáció kibontakozása végül az államok közötti kapcsolatok szférájában hatást gyakorol abban az irányban is, hogy az államok regionális szervezeteket alakítanak ki, amilyenek az Európai Unió, amiről még részletesen szólni fogunk, vagy az Afrikai Egységsszervezet. Ezek az államok közös célkitűzéseiknek megvalósítását szolgálva a tag-államok számára nem kis részben „védőernyőt” is jelentenek a globalizációval szemben.

²⁹ *The World in 2007*, 102. p.

³⁰ A bruttó hazai össztermékre és a védelmi kiadásokra vonatkozó adatok a *The World in 2007* című évkönyvből származnak.

VI. A globalizáció kibontakozása és a kapitalista demokrácia

1.

A globalizáció kibontakozása olyan körülmények között, amikor a földgolyó társadalmait a civilizáció fejlettségi szintje terén – és számos más vonatkozásban is – minden eddigénél mélyebb szakadék választja el egymástól, új kihívásokat jelent a kapitalista demokrácia számára. Ezek azonban, legalábbis napjainkig nem testesítenek meg olyan mértékű fenyegetéseket, amelyek folytán megalapozottan beszélhetnénk arról, hogy a kapitalista demokrácia – ismét – válságba jutó léte, fennmaradása bizonytalanná vált.

A leglátványosabb fenyegetést a kapitalista demokráciában élő országokra nézve ma kétségkívül a nemzetközi terrorista szervezetek tevékenysége jelenti, amelyek létrehozására – akár csak a bűncselekmények (kábitószer-terjesztés, prostituáltak foglalkoztatása, embercsempészet stb.) elkövetésére specializálódott nemzetközi szervezetek megteremtésére is – a globalizáció kibontakozása adott lehetőséget.

A nemzetközi terrorista szervezetek bázisát az iszlám fundamentalizmus radikális szárnya alkotja, amely „Allah országának” – a valóságban az iszlám hittudósok által vezetett teokratikus államnak – a megteremtését tekinti fő céljának. Ellenséggépének centrumában a kapitalista demokráciában élő országok állnak, közülük is elsősorban az USA, amely külpolitikai súlyát tekintve messze kiemelkedik a kapitalista demokráciában élő országok államai közül. De az iszlám fundamentalizmus radikális szárnya, amely az egymással is éles konfrontációban lévő szunnitákra és az Iránt, mint teokratikus államot megteremtő siitákra oszlik, „hadat visel” számos másfajta társadalommal rendelkező ország, közöttük iszlám vallású országok ellen is. Ez utóbbi konfliktus forrása az, hogy „Allah országának” megteremtése az Európában egykor fennállott, a legtöbb iszlám vallású országot jellemző, feudális jellegű társadalom elsöprését is igényli, amint az „iszlám forradalom” Iránban megsemmisítette a sah uralmát és uralmi rendszerét.

A terrorizmus eszköztárának felhasználása az iszlám fundamentalizmus radikális szárnya által kétségkívül visszavezethető az iszlám vallás tanításaiban rejlő okokra is, bár az oly sokszor emlegetett öngyilkos merényleteket sem csak az iszlám vallás fundamentalista szárnyát képviselő fanatikuskok követik el, hanem például tamil szeparatisták is. A terrorista módszerek alkalmazását azonban nagymértékben ösztönzi az is, hogy egy „hagyományos” háború a kapitalista demokráciában élő országok államai ellen eleve kilátástalan; ennek bizonyosságát adta az Afganisztánban uralmon volt tálib rendszer ellen vívott háborúban az USA és szövetségesei által aratott könnyű győzelem.

Ugyanakkor a terrorista módszerek alkalmazásával vívott támadások mély sebeket üthetnek a kapitalista demokráciában élő országokon, ideértve az USA-t is. Ez utóbbi látványos bizonyítéka a New York és Washington városok ellen 2001. szeptember hó 11. napján végrehajtott terrortámadás. Más kérdés, hogy a nemzetközi terrorista szervezetek ezen a módon sem érhetik el fennrenn hirdetett céljukat, a kapitalista demokrácia megsemmisítését, és „Allah országának” világméretű megvalósítását.

Bár napjainkban ez még nem jelent reális fenyegetést, hosszabb távon fenyegetheti a kapitalista demokráciában élő országokat az is, hogy számos másfajta társadalomban élő ország lakosainak körében célkitűzésként fogalmazódhat meg a kapitalista demokráciában élő országokat általában jellemző – a modern civilizációnak a munka során való felhasználásával létrehozott – anyagi javakban való gazdagság elsajátítása, inváziók végrehajtása útján. A globalizáció kibontakozása egyfelől elősegíti ennek a célkitűzésnek a térhódítását a kapitalista demokráciában élő országok anyagi javakban való gazdagságának megismerésével, másrészt megkönnyíti az inváziók végrehajtását is.

Az előbbiekhöz hasonló inváziók végrehajtására a történelemben már nemegyszer sor került, aminek legismertebb példája a Nyugat-Római Birodalom előzőnlése a „barbárok” által. Sokan felhívják a figyelmet a hasonlóságra a Nyugat-Római Birodalom egykori és a kapitalista demokráciában élő országok mai helyzete között. Ezzel kapcsolatban utalnak a népesség lélekszámának egyaránt kedvezőtlen alakulására, továbbá az analógiára korunk migrációja és a „barbároknak” a Nyugat-Római Birodalomba való – az annak pusztulását megelőző több mint egy évszázadban megvalósult – beköltözése között.

Mindez indokoltá teszi azt, hogy az említett analógiák tükrében megvizsgáljuk és összehasonlítsuk a Nyugat-Római Birodalomban összeomlása előtt fennállott helyzetet, valamint a kapitalista demokráciában élő országok mai helyzetét.

Tény, hogy a Nyugat-Római Birodalomban a Kr. u. II. század végétől kezdve jelentős népességcsökkenés következett be, ami a Nyugat-Római Birodalom összeomlása után is még hosszabb időn át folytatódott. Amint Katus László írta *A középkor története* című tankönyvében: „A 2. században Európa lakossága 30–36 millióra becsülhető, ebből a Római Birodalom területén élt 26–28 millió. Itália népessége 7–8 millió, Hispániáé 5–6 millió lehetett, Galliáé 7–8 millió, de újabban egyes francia történészek már 10 millióról vagy annál többről írnak. A népsűrűség 10 és 20 fő között változott négyzetkilométerenként. A 2. század végén azonban a birodalom nyugati felében kezdetét vette a népesség csökkenése, amely több mint négy évszázadon keresztül tartott. A 7. századra Európa lakossága legalább a felére, egyes történészek szerint annál is kevesebbre csökkent.”³¹

Tény az is, hogy ma számos másfajta társadalommal rendelkező országban lényegesen nagyobb a lakosság természetes szaporodása, mint – általában – a kapitalista demokráciában élő országokban. A *Harenberg Ländlerlexikon* (2002, Sonderausgabe) adatai szerint a nem kapitalista demokráciában élő országok közül például Algériában 23, Bangladesben 18, Egyiptomban 21, Eritreában 38, Etiópiában 25, Indonéziában 14, Iránban 17, Marokkóban 16, Mexikóban mintegy 20, Nigériában 24, Szudánban 21, Törökországban 17 fő volt 1 000 lakosra számítva az éves természetes szaporodás. Ugyanakkor az 1 000 lakosra eső – éves – természetes szaporodás a kapitalista demokráciával rendelkező országok közül a 2002. évben Ausztriában 0,3, Finnországban 1,2, Franciaországban 3,7, Hollandiában 3,7, Portugáliában 0,8, Spanyolországban 1,1, Japánban 1,3 és az USA-ban 5,6 fő volt, míg az említett országok közül 2002-ben 1 000 lakosra Csehországban 1,5, Görögországban 0,2, Németországban 1,5 és Olaszországban 0,5 fő népességcsökkenés jutott.³²

Vannak, akik a természetes szaporodás mértéke tekintetében fennálló, az előbbieken vázolt szakadékot a civilizáció különböző korszakait jellemző sajátosságokkal magyarázzák. Ezt a felfogást Paul Johnson *A modern kor* című művében a következőképpen mutatja be:

„A fejlődő modern társadalmak a »demográfiai átmenetnek« nevezett cikluson mennek keresztül. Az első szakaszban az orvostudomány és a közegészségügy csökkenti a csecsemőhalálozást, és visszaszorítja a fertőző betegségeket, ettől csökken a halálozási arány, miközben a születési arányszám magas, a régi reprodukciós aránynak megfelelő marad. A népesség ezért gyorsan növekszik. A második szakaszban az életszínvonal növekedése nyomán esik a születési arányszám. A népességnövekedés lelassul, s végül egyensúlyi állapot alakul ki. Az első és a második szakasz között azonban a népesség riasztóan megugrik...”³³

Bár az előbbi felfogásban sok az igazság, az nem minden tekintetben helytálló. A lakosság lélekszámának alakulása a kapitalista demokráciában élő országokban csak részben vezethető vissza a civilizáció magas fejlettségi szintjének elérésére; a népesség lélekszámának lassú gyarapodásában – sőt stagnálásában, esetleg csökkenésében – szerepet játszanak más tényezők is. Közülük kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a társadalomban kiteljesedett a férfiak és a nők jogainak, valamint kötelességeinek egyenlősége, továbbá megvalósult az úgynevezett női emancipáció: a nők előtt nyitottá vált minden oktatási intézmény és hivatás, s a szexuális életben is lehetőséget kaptak a férfiak magatartásának egyfajta utánzására. Mindezek velejárója a család intézményének, egyfelől a férfiak és a nők, másfelől a szülők és gyermekeik közötti kapcsolatnak a gyökeres átalakulása.

A férfiak és a nők jogai, valamint kötelességei egyenlőségének, továbbá a nők „emancipációjának” a lakosság természetes szaporodására gyakorolt hatása is kifejezésre jut abban, hogy számos egykor kommunista rendszerben élő országban, ahol a kommunista rendszer mindezeket megvalósította, a civilizáció viszonylag alacsony fejlettségi szintje ellenére csak lassan növekszik, sőt stagnál, esetleg csökken a népesség lélekszáma. Így például a *The World in 2002* című évkönyv szerint az éves bruttó hazai termék egy lakosra jutó értéke Romániában 1 870, Bulgáriában 1 960, Oroszországban 2 390 dollár volt. Ugyanakkor 1 000 lakosra Romániában 2,7 fő (2002), Bulgáriában 5,8 fő (2002) és Oroszországban 6,5 fő (2001) népességcsökkenés (!) jutott.³⁴

Összehasonlításként megemlítjük, hogy Mexikóban, ahol – mint láttuk – az 1 000 lakosra jutó népességnövekedés mintegy 20 főt tett ki, a *The World in 2002* című évkönyv szerint az éves bruttó

31 KATUS László: *A középkor története*. (2., jav. kiad.) Bp., 2001, Pannonica-Rubicon. 181. p.

32 Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2003. A megfelelő táblázatokban.

33 JOHNSON, Paul: *A modern kor*. A 20. század igazi arca. (Ford.: Berényi Gábor.) Bp., 2000, Kairosz. 822–823. p.

34 Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2003. A megfelelő táblázatokban.

hazai termék egy lakosra jutó értéke 6 110 dollár volt. Ebben az országban azonban a férfiak és a nők jogainak, valamint kötelességeinek egyenlősége csak a jogi deklarációk szintjén létezik, a nők úgynevezett emancipációja pedig úgyszólván ismeretlen.

Ami mármost a népességnek az állandó lakóhely megváltozásával járó, országok közötti áramlását, az úgynevezett migrációt illeti, ez a kapitalista demokráciában élő országokban nemcsak korunkban – a globalizáció kibontakozásának időszakában – van jelen. Amint Rondo Cameron írta *A világgazdaság rövid története* című könyvében: „1815 és 1914 között összesen kb. 60 millióan hagyták el Európát. Ebből csaknem 35 millió az USA-ba, további 5 millió pedig Kanadába ment. 12-15 millió hajózott Latin-Amerikába, főként Argentínába és Brazíliába, a maradék többségén pedig Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika osztozott. A kivándorlók legnagyobb része, kb. 18 millió ember a Brit-szigetéről (Írországot is beleértve) származott. Nagy tömegek hagyták el Németországot és Skandináviát is, és kb. 1890 után Olaszországot, az Osztrák-Magyar Monarchiát és az Orosz Birodalmat (s benne Lengyelországot). Az Európán belüli migráció szintén jelentős, bár egyes esetekben csak ideiglenes volt. Igen sok lengyel és más szláv, valamint zsidó vándorolt Nyugatra, egyebek közt Németországba és Franciaországba. Ez utóbbi vonzotta az olaszokat, spanyolokat, svájciakat és belgákat, Angliába pedig egész Európából érkeztek a bevándorlók.”³⁵

Mindazonáltal korunkban a globalizáció kibontakozásának időszakában, a kapitalista demokráciában élő országokat érintő migrációnak vannak új vonásai is. Ezek lényege abban foglalható össze, hogy a kapitalista demokráciában élő országokba tömegesen érkeznek bevándorlók a civilizáció lényegesen alacsonyabb fejlettségi szintjét képviselő, másfajta társadalommal rendelkező országokból. Erre példa, hogy 1950 óta az USA-ba tömegesen vándorolnak be – nagymértékben illegálisan – az Antillák vidékéről, Mexikóból és Délkelet-Ázsiából is emberek; az 1990-es évek óta Ausztráliában megnőtt, és már a lakosság 7%-át teszi ki az Ázsiából – főként Kínából és Vietnamból – származó népesség; Új-Zélandba ugyancsak az 1990-es évek óta mintegy 200 000 bevándorló jött a Csendes-óceán térségéből és kb. 170 000 Ázsiából; Kanadában is az 1990-es évek óta telepedtek le mind többen Kelet-Ázsiából érkezett migránsok.³⁶

Ami Európát illeti, ennek kapitalista demokráciában élő országaiba elsősorban az iszlám vallású országokból érkeztek bevándorlók (arabok, törökök, pakisztániak stb.). A bevándorlásból eredően Oriana Fallaci *Die Kraft der Vernunft* című, 2004-ben írt könyve szerint, az Európai Uniót alkotó országokban mintegy 18–20 millió iszlám vallású ember él, és igen magas a számarányuk az Európai Unión kívül álló Svájcban is (a népesség több, mint 10%-a).³⁷ Kivételként Európa kapitalista demokráciában élő országai közül Bulgáriában nem a globalizáció kibontakozásának időszakában bekövetkezett bevándorlás folytán, hanem még arra az időszakra visszavezethetően magas az iszlám vallású népesség számaránya, amikor Bulgária az egykori Török Birodalomhoz tartozott.

A kapitalista demokráciában élő országokba a civilizáció lényegesen alacsonyabb fejlettségi szintjén álló, másfajta társadalommal rendelkező országokból – a globalizáció kibontakozásának időszakában – érkező bevándorlók többnyire nem integrálódnak az őket befogadó országok társadalmába, hanem úgynevezett gettóknak laknak. Ebben a vonatkozásban hasonló a helyzet a Nyugat-Római Birodalmat – összeomlása előtt – jellemző állapotokhoz, amikor a birodalomba betelepült „barbár” törzsek is elkülönülten éltek. A történelemben azonban nagyon óvatosan kell bánni az analógiákkal, és ez vonatkozik arra a veszélyre is, amit a kapitalista demokráciában élő országokra nézve a másfajta társadalomban élő országok lakosainak inváziója a jövőben jelenthet.

A Nyugat-Római Birodalom és a „barbár” törzsek közötti erőviszonyokra ugyanis befolyással volt az, hogy a Nyugat-Római Birodalom magasabb fejlettségű civilizációja nem jelentett számottevő fölényt a haditechnika területén. Merőben más a helyzet azonban korunkban, amikor a modern civilizáció a kapitalista demokráciában élő országok államai részére olyan fölényt ad haditechnika tekintetében, amit semmivel – sem számbeli fölényrel, sem fanatizmussal, sem a másfajta társadalomban élő országokból bevándorolt emberek, illetőleg leszármazóik valamely csoportjának „ötödik hadoszlopaként” folytatott tevékenységgel stb. – sem lehet ellensúlyozni. A katonai erőnek a haditechnika magasabb fejlettségi színvonalán alapuló fölényén, ami kifejezésre jutott az USA és szövetségesei által Jugoszlávia, az Afganisztánban fennállott tálib uralom, továbbá Irak diktátora, Szaddam Husszein ellen – két alkalommal – vívott háborúban is, alapvetően az sem változtat, hogy

35 CAMERON, Rondo: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. (Ford.: Kállai Tibor.) Bp., 1994, Maecenas. 238. p.

36 Harenberg Läderlexikon, Dortmund, 2002. Sonderausgabe, 1 110, 81, 730, illetőleg 497. p.

37 Ugyanott, 10. p.

másfajta társadalommal rendelkező országok államainak birtokában is lehetnek nukleáris, vagy egyéb tömegpusztító fegyverek.

Mindezek következtében a kapitalista demokráciában élő országok államai elháríthatják a másfajta társadalommal rendelkező országok lakosainak invázióját, legalábbis a nem túlzottan távoli jövőig terjedően, amíg ezek az országok a közülük katonai erejét tekintve is messze kiemelkedő USA „védőernyője” alatt vannak.

2.

A kapitalista demokráciában élő országokra nézve fenyegetést jelent a globalizáció kibontakozása azáltal is, hogy az áruk termelése, illetőleg értékesítése, továbbá az úgynevezett tőke kivitel befogadása terén a földgolyó bármennyire távol levő részén fekvő, másfajta társadalommal rendelkező országok is versenytársaikká válhatnak. S ebben a versengésben, a magántulajdon birtokosainak célkitűzéseit tekintve, a másfajta társadalommal rendelkező országok közül sokan kedvezőbb helyzetben vannak, mint azok, amelyek kapitalista demokráciában élnek.

Ennek alapvető oka, hogy a másfajta társadalommal rendelkező országok – általában – a civilizáció lényegesen alacsonyabb színvonalát képviselik, továbbá hiányzik a demokratikus állam, amely korunkban a legtöbb kapitalista demokráciában élő országban egyszersmind jóléti állam is. Mindezek következtében a másfajta társadalommal rendelkező országokat az áruk termelésével, illetőleg értékesítésével kapcsolatos költségek alacsonyabb színvonala jellemzi, mivel kisebb összegű a munkabér és kevesebb pénzt emészt fel a – kevésbé hatékony – munkavédelem, valamint környezetvédelem, továbbá az államot a jóléti állam funkcióinak ellátása nem készíti nagyobb mértékű adók, járulékok kivetésére, amelyek az áruk termelése és értékesítése során költséget jelentenek, mert nyereséget vonnak el a vállalkozásoktól. S a másfajta társadalomban élő országokban az állam és az érdekképviseleti szervek – elsősorban a szakszervezetek – kevésbé védelmezik a munkavállalókat a magántulajdon birtokosaival szemben, például munkaviszonyuk felmondása tekintetében, összefüggésben a demokratikus állam hiányával.

Mindezt a magántulajdonon alapuló vállalkozások a másfajta társadalommal rendelkező országokban – egyébként azonos feltételek között – nagyobb nyereséget sajátíthatnak el. Egyfelől ugyanis a vállalkozások jövedelmét kisebb mértékben csökkentik a költségek, másfelől jobban bővíthet a vállalkozások ártermelése, illetve értékesítése, mert a költségek alacsonyabb színvonala az áruk alacsonyabb áron való értékesítését teszi lehetővé, és így a verseny során a kapitalista demokráciában élő országokban előállított azonos vagy hasonló áruk kiszorulnak a piacokról.

Az említett tényezők hatására számos másfajta társadalommal rendelkező országban, amelyben a munkavégzés feltételei – különösen az infrastruktúra fejlettségi szintje és a munkavállalók képzettsége – lehetővé teszi a gépek, illetőleg számítógépek alkalmazását az áruk termelése, illetve értékesítése során, a bruttó termék értéke gyorsabb ütemben növekszik, mint – általában – a kapitalista demokráciában élő országokban. Ennek legismertebb példája napjainkban az úgynevezett kínai gazdasági csoda, amely elválaszthatatlan attól, hogy – amint az USA közgazdaságtudományának több képviselője kínai utazása előtt Bush elnök figyelmét erre felhívta – Kínában egy munkás foglalkoztatása napi 5 dollárba kerül, míg az USA-ban 200 dollár költséggel jár.³⁸

Kína bruttó termékének éves növekedési üteme már több mint két évtizede – a kapitalista piacgazdaság felé fordulás óta – felgyorsult. A növekedés 1985 és 1994 között – az 1989. és 1991. évet kivéve – minden évben meghaladta a 10%-ot.³⁹ Bár az 1990-es években Kelet-Ázsiában és Délkelet-Ázsiában kirobbant pénzügyi válság Kínában is éreztette a hatását, Kína ezt hamarosan kiheverte, s a növekedés üteme napjainkig igen gyors maradt. A *The World in 2002*, *The World in 2003*, *The World in 2004*, *The World in 2005*, *The World in 2006* és *The World in 2007* című évkönyvek a bruttó hazai termék növekedésének mértékét 7,4; – 8,0; – 8,2; – 8,1; – 8,0 és 9,8%-ban jelölték meg, amikor ezen évkönyvek szerint a növekedés mértéke például az USA-ban csak 1,4; – 2,6; – 3,4; – 3,2; – 2,9 és 2,2%-ot tett ki, holott ott a fejlődés a kapitalista demokráciában élő országok közül még viszonylag gyors.

Ha Kína teljesítménye a bruttó termék növekedésének mértéke tekintetében napjainkban egyedülálló is, jó néhány másfajta társadalommal rendelkező ország is van, amelyben a növekedés üteme évek óta jelentősen meghaladja a kapitalista demokráciában élő országokat jellemző szín-

³⁸ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2003. október 12. 25. p.

³⁹ *Tények könyve*. Magyar és nemzetközi almanach, '97. (Szerk.: Baló György et al.) Bp., 1997, CWI. 206. p.

vonulat. Ilyen országok például – az előbbieken említett évkönyvek szerint – India (5,6; – 6,1; – 6,6; – 7,5; – 6,8; – 7,4%), Indonézia (3,6; – 5,3; – 4,6; – 4,8; – 4,9; – 6,0%) vagy Vietnam (5,8; – 6,8; – 7,1; – 6,8; – 7,1; – 7,3%).

Igaz, a bruttó termék ilyen gyors növekedése folytán idővel megszűnnek hatni a növekedés mai ütemét előidéző, az előbbieken vázolt tényezők, amint ez volt a következménye a II. világháborút követő évtizedeket jellemző, úgynevezett japán gazdasági csoda keretében végbement gyors ütemű fejlődésnek is. A növekedés ütemének visszaesése a kapitalista demokráciában élő országokat általában jellemző szintre (a *The World in 2006* című évkönyv szerint ez Japánban csak 1,3%, a *The World in 2007* című évkönyv alapján pedig 2,1%) azonban Japánban évtizedeken át tartó gyors ütemű fejlődés következménye volt, és még inkább ez a jövőkép vázolható fel a ma – a kapitalista demokráciában élő országoknál – gyorsabban fejlődő, másfajta társadalommal rendelkező országok esetében.

Japán ugyanis az akkor a civilizáció magas fejlettségi szintjét képviselő országokéhoz közelebb álló színvonalról indult el a „gazdasági csoda” útján, mint amilyen színvonalon az említett – és más hasonló – országok a kapitalista demokráciával rendelkező országokhoz képest ma állnak. Így a *The World in 2007*-ben közölt adatok szerint a bruttó hazai termék egy lakosra jutó évi értéke ma Kínában 2 280, Indiában 830, Indonéziában 1 590 és Vietnamban 790 dollár, ami még Kína és az USA (42 280 dollár) összehasonlításában is több mint húszszoros különbség. Ugyanakkor Japán egy lakosra jutó bruttó nemzeti termékének értéke 1950-ben az – akkor is elől járó – USA egy főre eső termék-értékének több mint egy hetedét tette ki, 382 dollár volt, szemben 2 536 dollárával.⁴⁰

Számos másfajta társadalomban élő ország kedvezőbb helyzete az áruk termelése, illetve értékesítése, továbbá a „tőke kivitel” befogadása terén tehát évtizedeken át fennmaradó fenyegetést jelent a kapitalista demokráciában élő országokra nézve. Nem is beszélve arról, hogy a munkavégzés feltételeinek módosulása – különösen az infrastruktúra fejlődése és a munkavállalók képzettségének növekedése – következtében új országok csatlakozhatnak azokhoz a másfajta társadalomban élő országokhoz, amelyekben a bruttó termék értéke gyorsabban nő, mint a kapitalista társadalommal rendelkező országokban.

Válaszra vár ugyanakkor az a kérdés, hogy az áruk termelésének, illetőleg értékesítésének, továbbá az úgynevezett tőke kivitel befogadásának – a magántulajdon birtokosainak célkitűzései szempontjából – kedvezőbb feltételei sok másfajta társadalommal rendelkező országban, és a bruttó termék értékének ebből eredően megvalósuló gyorsabb fejlődése ezekben az országokban miért jelent fenyegetést a kapitalista demokráciában élő országok számára.

3.

Az előbbieken során már rámutattunk arra, hogy a kapitalista demokráciában élő országok társadalmában a hidegháború időszakában olyan változások következtek be, amelyek folytán mérséklődtek a társadalomban meglevő emberek közötti konfliktusok, és így szilárdabb lett a társadalom. A globalizáció kibontakozása ezzel ellentétes irányú változások forrásává vált, az emberek konfliktusainak kiéleződése irányában hatott a kapitalista demokráciával rendelkező országokban. Ha ezek a folyamatok tovább haladnak előre, nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a kapitalista demokrácia ismét válságba jut.

Azok a körülmények, amelyek a globalizáció kibontakozásának előrehaladásával a kapitalista demokráciában élő országok társadalmában az emberek közötti ellentétek éleződését idézik elő, a következőkben összegezhetők.

a.) A bruttó termék értékének gyors növekedése számos másfajta társadalommal rendelkező országban a bruttó termék értékének lassú növekedését, sőt esetleg stagnálását vagy csökkenését idézi elő általában a kapitalista demokráciában élő országokban, mert a kapitalista demokráciában élő országokban termelt sokfajta áru kiszorul a piacokról, és ezekből az országokból tömegesen áramlik át a magántulajdon a másfajta társadalommal rendelkező országokba. Mindennek a munkanélküliséget fokozó hatása van. A kapitalista demokráciában élő országokat ugyanis a vállalkozásoknak a maximális profit elérésére irányuló célkitűzése jellemzi, nemcsak a túlnyomó részükben magántulajdonon alapuló, hanem az egyéb vállalkozások (például az állam vagy az önkormányzatok vállalko-

40 KENNEDY, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000.* (Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Bp., 1992, Akadémiai. 348. p.

zásai) esetében is, ennek a célnak az elérése pedig – többek között – a munka termelékenységének fokozását követeli meg.

A munka termelékenységének fokozódása viszont akkor is növeli a kapitalista demokráciában élő országokban bizonyos mértékig általában jelen lévő munkanélküliséget, ha a munka termelékenysége gyorsabban nő, mint a bruttó termék értéke. S még inkább ez a helyzet, ha a bruttó termék értéke növekedés helyett esetleg stagnál, vagy csökken.

A globalizáció kibontakozásának a munkanélküliséget gerjesztő hatását, a munkanélküliek számarányának hosszú távú, tartós növekedését jól mutatják a statisztikai adatok is. Így például a munkanélküliek a munkaképes korú lakosságnak 1980-ban, Németországban – akkor még „Nyugat-Németország” – a 3,3, Franciaországban a 6,3 és Olaszországban a 7,5%-át tették ki.⁴¹ Ez az arány ugyanakkor – a most már egységes – Németországban, 2002-ben 8,5% volt és 2002-re Franciaországban 8,7 és Olaszországban 9,2%-ra emelkedett. Különösen nagymértékűre nőtt a munkanélküliek számaránya a fiatalabb korosztályok – az úgynevezett pályakezdők – körében, amit jól érzékeltet az is, hogy a 25 évesnél fiatalabbaknak 2002-ben, Németországban a 9,3, Franciaországban a 18,9 és Olaszországban a 27,1%-a volt munkanélküli.⁴²

A munkanélküliség – egyszersmind a szegénység – növekedése erősíti a kapitalista demokráciában élő országok társadalmában az emberek között fellépő konfliktusokat, és meghatározó szerepet játszik az ókori Róma úgynevezett proletariátusához hasonló „underclass” kialakulásában. Ennek tagjai nem rendelkeznek munkahellyel, amely állandó jellegű munkalehetőséget biztosít, hanem alkalmi munkából, segélyekből, prostitúcióból, bűncselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat.

b.) A kapitalista demokráciában élő országokban a globalizáció kibontakozásának hatására megváltozik a bruttó termék értékének összetétele, csökken az anyagi javak és nő a szolgáltatások részaránya. Ennek az az oka, hogy elsősorban a kapitalista demokráciában élő országokban előállított ipari termékek és emellett – az állam által nyújtott tetemes támogatás s kedvezmények ellenére – az említett országok mezőgazdaságában termelt anyagi javak szorulnak ki a piacokról, és az úgynevezett tőkekivitel során főként az ipari termelés települ át a másfajta társadalommal rendelkező országokba.

Az előbbiekkal összefüggésben módosul a munkát végző emberek megoszlása a különböző szférák között, s különösen az iparban foglalkoztatott munkavállalók, mindenekelőtt a fizikai munkások száma csökken nagymértékben. Nagy-Britanniában például huszonöt év alatt – 1978 és 2003 között – a felére csökkent a „gyáripárban” dolgozók száma.⁴³ Az iparban dolgozóknak a – túlnyomórészt helyhez kötött – szolgáltatások, továbbá a kereskedelem területén van lehetőségük az elhelyezkedésre. Az ipar azonban jórészt szakképzett fizikai munkásokat alkalmaz, magasabb munkabérért, míg a szolgáltatások szférájában és a kereskedelemben elsősorban alacsonyabb munkabérért foglalkoztatott, szakképzettséget nem igénylő munkát végző fizikai munkásként lehet elhelyezkedni. Az előbbieken említett változás tehát kedvezőtlenül befolyásolja a fizikai munkások egy részének élet- és munkakörülményeit, és növeli a szegények – az átlagosnál lényegesen kisebb mértékű jövedelemmel és ennek folytán kisebb tulajdonnal rendelkező emberek – számarányát, s egyszersmind növeli a konfliktusokat a kapitalista demokráciában élő országok lakosai között.

c.) A munkanélküliség terjedése, az alacsony bérért foglalkoztatott munkavállalók számának növekedése – egyszóval a szegénység térhódítása – olyan körülmények között megy végbe, amikor a globalizáció kibontakozása következtében a magántulajdon birtokosainak egy csoportja, a kapitalista demokráciában élő országok lakosaként – a másfajta társadalomban élő országokban „megtermelt” profit elsajátítása útján – még gazdagabbá válik, nagymértékben növeli jövedelmét és bővíti tulajdonát.

Ez már önmagában véve is erősíti a kapitalista demokráciában élő országok lakosságán belül a konfliktusokat, amit tovább fokoz az, hogy növekszik a munkavállalók – főként a fizikai munkások – kiszolgáltatottsága a magántulajdon birtokosaival szemben. Ennek egyik oka a munkanélküliségtől való – erősödő – félelem, ami a munkanélküliség terjedésének a következménye, és a munkavállalók szempontjából kedvezőtlen helyzet a munkaerőpiacon, összefüggésben a munkaerő iránti keresletnek a bruttó termék értékének lassuló gyarapodása – esetleg stagnálására vagy csökkenésére – vissza-

41 *Tények könyve*. Magyar és nemzetközi almanach, '93. (Szerk.: Baló György et al.) Bp., 1993, CWI. 195. p.

42 A 2002. évre vonatkozó adatok forrása a Magyar Statisztikai Zsebkönyv 2003. évi kiadása.

43 *The World in 2004*. 50. p.

vezethető lanyhulásával. A másik ok a szakszervezetek és más érdekképviselői szervezetek gyengülése, részben a munkaerőpiacon létrejött helyzet következtében, részben pedig azért, mert az államok keretei között működő érdekképviselői szervezetek – kellő együttműködés hiányában – nem tudják megvédelmezni munkavállalóikat a globalizáció kibontakozásának hatásaival, mindenekelőtt a magántulajdonnak a kapitalista demokráciával rendelkező országokból a másfajta társadalomban élő országokba való átáramlásával szemben. Ez érvényes a munkavállalók részére az állam által nyújtott védelemre is.

Meg kell jegyezni, hogy a konfliktusokat a lakosságon belül tovább élezi a kapitalista demokráciában élő országokba a másfajta társadalommal rendelkező országokból való tömeges bevándorlás. A különböző emberfajtákhoz és etnikumokhoz tartozó emberek együttélése eleve konfliktusokkal jár együtt, amit fokoz az, hogy a bevándorlók többnyire nem integrálódnak a társadalomba, hanem „gettókban” élnek, s ez – kisebb mértékben – leszármazottaikra is vonatkozik.

VII. A globalizáció kibontakozása és az államok politikája a kapitalista demokráciában élő országokban

1.

A kapitalista demokráciában élő országokban az államok politikájának alakulásában fontos szerepet töltenek be a politikai pártok, amelyek az állam politikájára vonatkozólag fogalmaznak meg célkitűzéseket. Az I. világháború előtti időszakban a legmélyebb ellentét az olyan politikai pártok között volt, amelyek egyfelől a kapitalista demokrácia keretei között akartak célkitűzéseket megvalósítani, másfelől a kapitalista demokráciának a munka anyagi feltételeinek köztulajdonára, illetőleg állami vagy másfajta közösségi tulajdonára épülő társadalommal való felváltását tűzték célul maguk elé.

Az utóbbi pártok között a Szovjetunióban létrejött kommunista rendszer mélyreható megosztottságot teremtett. Élesen elhatárolódtak egymástól egyrészt azok a – rendszerint „kommunista párt” elnevezéssel működő – pártok, amelyek az „orosz példa” követését, a kommunista rendszernek forradalmi úton – az államhatalom elleni fizikai erőszak alkalmazásával – való megteremtését tekintették a céljuknak, és a marxizmus-leninizmus eszmevilágát képviselték, másrészt pedig a szociáldemokrata, szocialista pártok. Ezek a munka anyagi feltételeinek közösségi tulajdonán alapuló társadalmat, a demokratikus államot megőrizve akarták, a demokratikus állam intézményrendszerének keretei között folytatott politikával megvalósítani, s többnyire Marx és Engels „eredeti” eszmevilágára hivatkoztak.

Bár ez a megosztottság a hidegháború végéig megmaradt, a munka anyagi feltételeinek közösségi tulajdonán alapuló társadalom megteremtése helyett egyre több szociáldemokrata, szocialista párt tűzte ki célul a kapitalista demokrácia keretei között a jóléti állam létrehozását, illetőleg továbbfejlesztését, és ezek a pártok mind kevésbé hivatkoztak Marx és Engels eszmevilágára. Ugyanakkor a kapitalista demokráciában élő országokban működő egyes kommunista pártok – a kommunista rendszer valóságának ismeretében – megkezdték az eltávolodást az „orosz példa” követésétől, és közeledtek a demokratikus állam megőrzésének, továbbá az állam feletti uralom, a demokratikus állam intézményrendszere keretei között folytatott politikával való megszerzésének gondolatához, fenntartva a munka anyagi feltételeire vonatkozó közösségi tulajdon megteremtésének célkitűzését.

Ezen az úton az Olasz Kommunista Párt haladt előre a legmesszebbre, ami kifejezésre jutott a Lengyelországban – a „Szolidaritás” szakszervezet letörése érdekében – létrehozott katonai diktatúrával kapcsolatos határozatában is. Eszerint a katonai diktatúra bevezetése azt jelzi, hogy „a szocialista fejlődés szakaszában (mely az Októberi Forradalommal kezdődött) a hajtóereje kimerült”. Ehhez az Olasz Kommunista Párt Központi Bizottságának főtitkára, Enrico Berlinguer ugyanakkor sietett hozzátenni: „amikor azt mondjuk, hogy az oroszországi Októberi Forradalommal megnyílt történelmi fázisnak vége, egyáltalán nem utasítjuk el az ebben a fázisban keletkezett vívmányok értékét”.⁴⁴

44 ASH, Timothy Garton: *A lengyel forradalom* A Szolidaritás. (Ford.: Háberman Gusztáv.) Bp., 1990, AB-Beszélő. 343–344. p.

A Szovjetunió összeomlása és a kommunista rendszer megdőlése a Szovjetunióban, valamint számos más országban súlyos csapás volt nemcsak a kommunista pártok és híveik, de minden olyan szociáldemokrata, szocialista párt és követőik számára is, amelyek még a munka anyagi feltételeinek közösségi tulajdonán alapuló társadalommal akarták felváltani a kapitalista demokráciát. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni az egykor a kommunista rendszerrel azonosult, utóbb azonban kiábrándult François Furet *Egy illúzió múltja* című könyvének epilógusából néhány sort.

„A kommunista rendszerek néhány hónap leforgása alatt kénytelenek voltak olyan eszméknek átengedni a helyüket, amelyekről az októberi forradalom úgy vélte, hogy végleg megsemmisítette és felváltotta őket: a magántulajdonnak, a piacnak, az emberi jogoknak, a »formális« alkotmányosság-nak, a hatalmi ága szétválasztásának – a liberális demokrácia egész arzenáljának. Ebben az értelemben teljes a kudarc, hiszen az eredeti törekvést semmisíti meg [...] A bukás úgy hozza felszínre, mintha mi sem történt volna, a liberális egyenlet egymást kiegészítő és egymásnak ellentmondó kategóriáit: az emberi jogokat és a piacgazdaságot; s ezáltal alapjaiban kérdőjelezi meg két évszázad forradalmi messianizmusát. Másfajta társadalmat szinte elgondolni is lehetetlen, a mai világban egyébként sincs senki, aki effélével akár csak hozzávetőleg megpróbálkoznék. Így hát arra ítéltünk, hogy továbbra is abban a világban éljünk, amelyben élünk.”⁴⁵

Mindezek következményeképpen a kapitalista demokráciában élő országokban összezsugorodtak a kommunista pártok, illetőleg – legalábbis szavakban – olyan pártokká alakultak át, amelyek a kapitalista demokrácia keretei között akarnak célkitűzéseket megvalósítani, s nem tűzik ki célul a munka anyagi feltételeinek közösségi tulajdonára épülő társadalom megvalósítását.

A kommunista rendszernek a Szovjetunióban és számos más országban bekövetkezett összeomlása után a kapitalista demokráciában élő országokban olyan vélemények is napvilágot láttak, hogy mindezzel lezárult az emberiség történelme. Ezt a felfogást azonban, amelynek leginkább ismertté vált kifejtését Fukuyama professzornak a történelem végéről írt könyve tartalmazza, a valóság megcáfolta.

Igaz, ma a kapitalista demokrácián kívül nem létezik másfajta társadalom, amelynek keretei között létrejött a modern civilizáció. De a kapitalista demokrácia nem vált egyeduralkodóvá a világon. A kommunista rendszer összeomlása után a Szovjetunió utódállamainak túlnyomó részében nem alakult ki kapitalista demokrácia, s Ázsia, Afrika, Latin-Amerika és Óceánia számos országában is másfajta társadalom áll fenn. Ezeknek az országoknak a történelme is része az emberiség történelmének, amely már ezért is folytatódik.

Emellett a globalizáció kibontakozása folytán a kapitalista demokráciában élő országok társadalmára mind nagyobb – az egyes országok esetében eltérő – hatással vannak másfajta társadalomban élő országok. Ezekre a hatásokra – amelyekről már részletesen szoltunk – a kapitalista demokráciában élő országok államai különbözőképpen reagálhatnak. Mindez eleve kizárja azt is, hogy a kapitalista demokráciában élő országok történelme véget érjen.

2.

A munka anyagi feltételeinek közösségi tulajdonán alapuló társadalom megteremtésére irányuló célkitűzés visszaszorulásával párhuzamosan a kapitalista demokráciában élő országokban működő politikai pártok szembenállása az országon belül folytatandó politika – az ország társadalmának alakítása – tekintetében egyre kevésbé jelentette eszmék konfrontációját. A politikai pártok harcának tengelyébe a belpolitikában mindinkább az állam politikájára vonatkozólag megfogalmazott olyan célok kerültek, amelyek nem voltak ellentétes eszmék kifejeződései. Közülük a legfontosabbak azok a célkitűzések, amelyek az állam politikájának szociális vonásaival, a jóléti állam működésével kapcsolatosak.

Már utaltunk arra, hogy a hidegháború időszakában, a kapitalista demokráciában élő országokban – általában – erősödtek az állam politikájának szociális vonásai, és így a demokratikus állam a legtöbb országban – különböző mértékben – jóléti államként is funkcionált. Az 1970-es évektől kezdődően azonban a kapitalista demokráciában élő országok közül egyesekben az állam politikájában megjelent az állam politikája szociális vonásainak visszaszorítására, a jóléti állam működésének korlátozására irányuló célkitűzés. Ez elsőként Nagy-Britanniában Margaret Thatcher miniszterelnökké választását (1979), továbbá az USA-ban Ronald Reagan elnökké való beiktatását (1982) követően kapott hangsúlyt

45 FURET, François: *Egy illúzió múltja*. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. (Ford.: Mihancsik Zsófia.) Bp., 2000, Európa. 857–858. p.

az állam politikájában, azóta azonban – eltérő mértékben – a kapitalista demokráciával rendelkező országok államai által folytatott politika általános vonásává vált.

Az említett célkitűzés megjelenésében és térhódításában több tényező is szerepet játszott. Így a célkitűzés terjedésében bizonyára szerepet kapott a kommunista rendszernek a Szovjetunióban és számos más országban bekövetkezett összeomlása, mert ezzel eltűnt az a rendszer, amely a kapitalista demokráciával szemben alternatívát kívánt nyújtani, és a kapitalista demokráciával rendelkező országok lakosainak egy része számára – csökkenő mértékben – követendő példát jelentett. Meg kell azonban jegyezni, hogy a jóléti állam működésének korlátozása elsősorban nem az előbbiek miatt lett a kapitalista demokráciában élő országok államai politikájának szerves része. Erre utal az is, hogy Margaret Thatcher kormányra kerülése és Ronald Reagan elnöki tisztségbe való beiktatása idején a Szovjetunióban és a vezetése alatt álló katonai tömbhöz tartozó országokban a kommunista rendszer – látszólag – még a virágkorát élte.

Sokkal fontosabb szerepet játszott a lakosság túlnyomó része jövedelmének és vagyonának gyarapodása abban, hogy a kapitalista demokráciában élő országok államainak politikájában – általában – hangsúlyt kapott a politika szociális vonásainak visszaszorítása. Ilyen körülmények között ugyanis a lakosság többsége került szembe azzal, hogy a jóléti állam – működésének finanszírozása érdekében – nagy összegű adókat és járulékokat vessen ki. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni azt is, hogy a demográfiai folyamatok, így a lakosság „előregedése” – az idős korosztályok számarányának, a népesség lassú gyarapodására, sőt stagnálására vagy csökkenésére, s az átlagos életkor meghosszabbodására visszavezethető növekedése – továbbá az egészségügyi ellátás szolgáltatában álló eljárások, valamint eszközök költségesebbé válása, növeli a jóléti állam kiadásait, amelyek finanszírozására szükség van.

A legfontosabb tényező mégis, amely miatt a jóléti állam működésének korlátozására irányuló célkitűzés a kapitalista demokráciában élő országok államainak politikájában mindinkább teret nyer, az a körülmény, hogy a globalizáció kibontakozása folytán számos másfajta társadalomban élő ország az áruk termelése, valamint értékesítése, továbbá az úgynevezett tőkekivitel befogadása terén kedvezőbb feltételeket biztosít a magántulajdon birtokosai célkitűzéseinek megvalósítására. A kedvezőtlenebb feltételeket a kapitalista demokráciában élő országokban a jóléti állam működésének korlátozásával mérsékelni lehet; más kérdés, hogy megszüntetésükre ezen a módon sincs lehetőség.

Az előbbiekből következően a kapitalista demokráciában élő országokban a politikai pártok által követett célkitűzések ütközésének középpontjában ma egyre inkább nem az áll, hogy szükséges-e az állam politikája szociális vonásainak a visszaszorítása. A vitás kérdés növekvő mértékben csak az, hogy a jóléti állam működésének korlátozása mely területeken, s milyen mértékben valósuljon meg.

Meg kell jegyezni, hogy az állam által követett politika szociális vonásainak visszaszorítása tovább élezi azokat a konfliktusokat, amelyek a kapitalista demokráciában élő országok lakosainak egymáshoz való viszonyát a globalizáció kibontakozása folytán jellemzik.

A kapitalista demokráciában élő országokban működő politikai pártok célkitűzései – a jóléti állam működésének korlátozása mellett – ellentétesek lehetnek más területeken is. Ilyen szférák: a migrációhoz való viszony; a nemzetközi terrorista szervezetek ellen vívott harc módszerei; a környezetvédelem, ideértve az atomenergia békés célokra való felhasználását is; az abortusszal, a melegek együttélésével, az össejtekkel folytatott kísérletezéssel és az euthanáziával kapcsolatos politika stb. Az utóbbi kérdésekben a politikai pártok célkitűzéseit jelentős mértékben befolyásolja az, hogy vezetőik és a szavazóbázisukat alkotó polgárok életében mi a szerepe a vallásnak, és mely vallás tanításait követik.

Ugyanakkor a kapitalista demokráciában élő országokban – általában – növekszik a politikai pártok és célkitűzéseik, egyszersmind az állam politikája irányában megnyilvánuló érdektelenség. Ez kifejezésre jut abban is, hogy az állam polgárai tömegesen maradnak távol a választásoktól. Ennek egyik oka, hogy a politikai pártok és célkitűzéseik konfrontációja a belpolitikában csak kevésbé jelenti eszmék konfrontációját, és így a politikai életből hiányzik az eszmék mozgósító szerepe. Még fontosabb azonban, hogy a politikai pártok harcának tengelyébe került – a jóléti állam működésével kapcsolatos – kérdésekben hiányoznak a markáns különbségek a pártok célkitűzései között. Amint Antall József, a kommunista rendszer összeomlását követően elsőként megválasztott magyar miniszterelnök mondta, a „jobboldal” és a „baloldal” közötti különbségtétel egyre inkább a parlament ülésrendjére korlátozódik.

A markáns különbségek elenyészésének alapvető oka az, hogy a kapitalista demokráciában élő országokban a lakosságon belüli konfliktusok éleződését előidéző problémákra – a munkanélküliség

terjedése, az alacsony munkabérért foglalkoztatott fizikai munkások számarányának növekedése, az emberek között a jövedelem és a tulajdon nagysága tekintetében fennálló különbségek fokozódása, a munkavállalók, különösen a fizikai munkások kiszolgáltatottságának erősödése – a politikai pártok nem tudnak megfelelő választ adni, bármilyen belpolitikai célkitűzéseket érvényesítsenek is, mivel ezek a globalizáció kibontakozásának következményei, s forrásuk az állam működési területén kívül, [a] másfajta társadalomban élő országokban van.

Mindezek mellett általában is csökken a kapitalista demokráciában élő országok államának arra vonatkozó képessége, hogy befolyást gyakoroljon a kapitalista piacgazdaságban végbemenő folyamatokra. Az állam rendelkezésére álló eszközök ugyanis ebben a vonatkozásban csak addig lehetnek hatékonyak, amíg az állam szuverenitása alatt álló terület és népesség nagyban-egészében önálló piacgazdaságot alkot. Ez az állapot a globalizáció kibontakozásának hatására azonban megszűnt, és létrejött a világgazdaság, amelynek folyamataira az egyes államok csak csekély mértékben tudnak befolyást gyakorolni.

3.

A történelem során az államok által követett külpolitika mindenkor konfliktusokhoz, ennek kiéleződése pedig háborúhoz vezetett az egyes államok között, amelyek a közismert meghatározás szerint a politikának más eszközökkel való folytatásai. A történelemben ismert legpusztítóbb háború, a II. világháború, azonban a nukleáris fegyverek – az atombomba és a hidrogénbomba – megjelenése folytán gyökeresen átalakította az államoknak a háborúhoz való viszonyát.

Utat tört magának ugyanis az a felismerés, hogy a haditechnika elért színvonalán egy új világháború, de a nukleáris fegyverekkel rendelkező államok által vívott „helyi háború” is, milyen katasztrófát jelent az emberiség, illetőleg az érintett földrész lakosai részére. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni az előszóból, amit Manfred Rommel, a II. világháború leghíresebb német tábornokának fia írt, Ivor Matanle *A második világháború* című könyvéhez.⁴⁶

„A második világháború, amelynek során Hitler hatalmának előbb csúcspontjára, majd végére jutott, olyan világméretű dráma volt, melyben emberek millióinak boldogsága, egészsége és élete veszett oda. Csak reménykedhetünk, hogy ez volt az utolsó komoly háború, mivel egy hasonló nagyságrendű fegyveres konfliktus – a haditechnika mai fejlettségi fokát tekintetbe véve – az egész emberiség létét fenyegetné.”

Mindez nemcsak a kapitalista demokráciában élő országok államai számára teszi fontossá a háborúk lehetőség szerinti elkerülését, amelyek politikájában – a demokrácia érvényesülése következtében – alapvetően és hosszú távra szólóan – a lakosság többségének akarata jut érvényre, hanem – ritka kivételektől eltekintve – a másfajta társadalomban élő országok nem demokratikus államai számára is. Csak [egyes] államok őrült, fanatikus vagy kalandor természetű vezetői vállalják ma a háborúk kirobbantását, figyelemmel arra is, hogy minden eddiginél kevésbé lehet előrelátni bármely – eredetileg esetleg csak két állam konfliktusaként induló – háború átterjedését a világ más államaira, ami a globalizáció kibontakozásának előrehaladására vezethető vissza.

Az államok fanatikus vezetőire jó példa Mao Ce-Tung, a Kínai Népköztársaság egykori elnöke, aki az atombombát „papírtigrisnek” nevezve, többek között a következőket mondta: „mit se számít az, ha (az atombomba) elpusztítja az emberiség egyharmadát (900 millió embert) vagy felét (1 milliárd 350 millió embert), a másik fele akkor is életben marad, lesöpri az imperializmust, s mindenütt a szocializmus arat diadalt. 50–100 év múltán pedig az emberiség lélekszáma ismét eléri a mait. A győztes népek felépítik a maguk igazán szép jövőjét: a kapitalizmusénál ezerszer magasabb fejlettségi szintű civilizációt hoznak létre az imperializmus romjain”.⁴⁷

A globalizáció kibontakozásának hatása a kapitalista demokráciában élő országok államainak külpolitikájára kifejezésre jut annak a célkitűzésnek a megjelenésében és felerősödésében, amely a világkereskedelem és „tőke kivitel” útjába az országhatárokon állított akadályok – kölcsönös – lebontására irányul. Ennek megvalósítása ugyanis elősegíti a földgolyó egész területén piacok és nyersanyagforrások szerzését a kapitalista demokráciában élő országokban működő, magántulajdonon alapuló, áruk termelésével, illetőleg értékesítésével foglalkozó vállalkozások számára, és ezzel nyereségük növekedésének irányában gyakorol hatást. Az említett célkitűzés kifejezésre jut az Általános

46 MATANLE, Ivor: *A második világháború*. (Ford.: Káldos Zsolt.) Bp., [1997], Merhávia. 7. p.

47 GYAPAY Gábor: *Történelem*, 6/2. Bp., 2004, Comenius. 65. p.

Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény keretében megvalósuló együttműködésben is, amelynek ma már a kapitalista demokráciában élő országokon kívül egyre több másfajta társadalommal rendelkező ország is tagja, de a legmagasabb szinten a gazdasági integráció kialakulásában jut kifejezésre.

A gazdasági integráció megvalósulása azt jelenti, hogy az integrációt alkotó államok egymás közötti viszonyában az áruk, a magántulajdon és a munkaerő szabad áramlása érvényesül, s ez a szabadság mind közelebb kerül az egyes államokon belül fennálló szabadsághoz. Ma a legmagasabb színvonalon az Európai Unió keretében kialakult gazdasági integráció áll, amelynek létrejöttében kétségkívül szerepet játszottak politikai tényezők is, különösen az USA-tól és a Szovjetuniótól való függetlenedés célja a hidegháború időszakában.

A világkereskedelem és a „tőkekivitel” útjába az országhatárokon emelt akadályok lebontása és a gazdasági integráció kialakítása azonban a kapitalista demokráciában élő országok államai által követett külpolitikának a globalizáció kibontakozásának időszakában sem az egyedüli célkitűzése. Ezeknek az államoknak a külpolitikájában továbbra is jelen van a protekcionizmus: a hazai áru-termelés védelme vámelőírások alkalmazása, az import területén érvényesülő kontingensek előírása, pénzügyi eszközökkel való támogatás útján és más módokon. Az egyes államok külpolitikájában ez a két ellentétes célkitűzés eltérő arányban ötvöződik, s ezekkel a politikai pártok – szavazóbázisuktól is függően – különböző mértékben azonosulnak.

VIII. A modern civilizáció és a Világunió

1.

Az előbbiek során részletesen szoltunk a modern civilizáció kialakulásáról, a földgolyó kettéhasadásáról modern civilizációra és a civilizáció alacsonyabb fejlettségi szintjére épülő társadalommal rendelkező országokra, és arról, hogy ez a megosztottság a globalizáció kibontakozásának körülményei között milyen hatással van a modern civilizációt hordozó, kapitalista demokráciában élő országok társadalmára. A földgolyó országai között a civilizáció fejlettségi szintje tekintetében fennálló szakadéknak azonban a világtörténelmet befolyásoló további következménye is van. Ez abban áll, hogy az említett szakadék útját állja a világ országai – Világunió, Világ Egyesült Államai vagy más elnevezéssel megvalósuló – politikai integrációjának, holott ennek az integrációnak a megteremtését a modern civilizáció körülményei között az emberiség fennmaradása szükségessé teszi.

A világ országai politikai integrációjának létrehozását az emberiség továbbélése érdekében, a következő körülmények teszik szükségessé.

a.) Már kitértünk arra, hogy a haditechnika fejlődése, a nukleáris fegyverek megjelenése a kapitalista demokráciában élő országok államait, de – ritka kivételektől eltekintve – a másfajta társadalomban élő országok államait is, a háborúk kirobbanásának a lehetőségekhez képest való elkerülésére ösztönzi. Ugyanakkor egyre több állam tart a birtokában nukleáris fegyvereket, és fejleszt ki a célba juttatásukhoz szükséges rakétákat és más eszközöket. Ez a háborúk következményeinek felismerése ellenére növeli a nukleáris fegyverek alkalmazásával vívott háborúk kitörésének veszélyét.

Kétségtelen, hogy a Szovjetunió felbomlásával megszűnt a két szuperhatalom – és a vezetésük alatt álló katonai tömbök – szembenállása, amely évtizedeken át, új, nukleáris fegyverek alkalmazásával vívott, világháború kirobbanásának lehetőségét rejtette magában. S ma az új, nukleáris fegyverek alkalmazásával vívott világháború kitörésének útját állja az egyedüli szuperhatalommá lett USA és a világ többi állama katonai ereje között fennálló szakadék, holott az emberiség létét csak egy ilyen háború kirobbanása veszélyeztetné.

Az említett szakadék minden bizonnyal még tartósan – néhány évtizedig – fennmarad. A történelemben azonban állandó a mozgás, változás, és semmi sem örökéletű, ami érvényes az USA világméretű katonai hegemoniájára is. Ennek megfelelően – bár valószínűleg több évtized multával – létre fog jönni más szuperhatalom is. Erre az olyan nagy területű és népességű, s civilizációjukat tekintve gyorsan fejlődő országoknak van a legnagyobb esélyük, mint Kína vagy India, ha a civilizáció – jövőbeli mércével mért – legmagasabb szintjét elérve lehetővé válik számukra az akkor leg-

korszerűbbnek minősülő haditechnika tömeges méretekben való előállítására. S az Európai Unió már jóval ezt megelőzően is szuperhatalom lehetne, ha – bár ennek sajnos jelenleg még nincs sok jele – szilárd és működőképes föderációvá alakulna át.

Több szuperhatalom léte önmagában nem teszi elkerülhetetlenné a nukleáris fegyverek alkalmazásával vívott világháború kirobbanását. Még az USA és a Szovjetunió – s a vezetésük alatt álló katonai tömbök – évtizedeken át tartó konfrontációja sem vezetett világháborúhoz a kölcsönös megsemmisüléstől való félelem miatt, holott egy totalitarizmusra épülő társadalom, amilyen a Szovjetunió kommunista rendszere volt, könnyebben vállalja az akár nukleáris fegyverek alkalmazásával is együtt járó világháború kockázatát, mint bármely másfajta társadalom állama.

Mindazonáltal több szuperhatalom léte esetén garancia sincs arra, hogy közöttük előbb vagy utóbb nem robban ki nukleáris fegyverek alkalmazásával vívott világháború. Ezzel kapcsolatban igazat kell adnunk Ronald Reagannak, az USA egykori elnökének, aki még a hidegháború időszakában véleményét a következőképpen fogalmazta meg:

„Nem hiszem, hogy a világ egyszerűen továbbélhet a mi nemzedékünk és az utánunk következő nemzedékek során úgy, hogy ezt a fegyvert” – a nukleáris fegyverekről van szó – „egymás ellen irányítja a két oldal anélkül, hogy valamikor egy örült vagy megszállott, vagy valami baleset ki-robbantson egy olyan háborút, amely mindennek a végét jelenti.”⁴⁸ Mindez – véleményünk szerint – érvényes lesz abban a jövőben minden bizonnyal kialakuló új világban is, amelyben több szuperhatalom él majd egymás mellett.

Felvethető természetesen, hogy a jövő szuperhatalmai a kölcsönösen kialakított ellenőrzés lehetősége és az erre is épülő bizalom folytán hajlandók lesznek majd megsemmisíteni, legalábbis a nukleáris – és a jövőben pusztító erejüket tekintve ezzel egyenértékűvé váló más – fegyvereiket. Ez azonban ábrándnak tűnik számunkra is, akik nem osztjuk a híres magyar költő, Vörösmarty Mihály azon véleményét, amely szerint az emberfaj sárkányfog-vetemény. Arra tehát, hogy az emberiség pusztulása a jövőben ne következessen be, egyedül a világot átfogó politikai integráció létrehozása tud biztosítékot adni, mert ez – a világ államokra oszlásának megszűnése folytán – értelemszerűen megszünteti az államok közötti háborúk kirobbanásának a lehetőségét is.

b.) Az emberiség pusztulását, abban a korszakban, amelyben most élünk, mindemellett nem csak a fejlett haditechnika és ennek keretében a nukleáris fegyverek rendszerbe állítása teszi reális veszéllyé azáltal, hogy lehetőséget ad a nukleáris fegyverek alkalmazásával vívott világháborúk kirobbantására. Reális veszélyt jelent az emberiség fennmaradására nézve az a változás is, amely az ember és a természet kapcsolatában következik be.

Az USA-ban már 1972-ben felhívta a figyelmet a Massachusetts Institute of Technology egyik kutatócsoportja *A növekedés korlátai* című könyvében – többek között – arra a veszélyre, amelyet a meg nem újuló erőforrások felélése és a környezetrombolás jelent. Ennek a könyvnek igen nagy volt a visszhangja, és állításai széleskörű vitát váltottak ki.

Több mint három évtizeddel a könyv megjelenése után úgy gondoljuk, hogy a meg nem újuló erőforrások felélése az emberiség fennmaradása szempontjából nem jelent olyan reális veszélyt, amelyet a civilizáció fejlesztése – elsősorban, néhány évtized távlatában, az atommagfúzióból származó nukleáris energia felhasználása – útján nem lehet kiküszöbölni. Ezzel kapcsolatban igazat kell adnunk Rondo Cameronnak, aki *A világgazdaság rövid története* című könyvében a következőket írta:

„Kétségtelen, hogy a világ – s főként a gazdag országok csoportja – történelmileg példátlan ütemben hasznosítja az erőforrásokat. Önmagában véve ez a környezet feletti uralom és a gazdasági problémák megoldása terén elért siker mértéke lehetne, csak hogy fölveti az erőforrások totális kimerítéséről való félelmet is. Az ilyen félelmek nem indokolatlanok, bár történelmileg nem egészen megalapozottak. Mert hát végül is a faszénné égethető fa hiánya volt az, ami elvezetett a kokszt használatához a vasércolvasztásban. Sok más példa is akad, amikor valamilyen erőforrás ideiglenes vagy egy adott helyen jelentkező hiánya kényszerítette ki annak a helyettesítő megoldásnak a megtalálását, amely aztán gyakran hatékonyabbnak vagy gazdaságosabbnak bizonyult. A XIX. században élettelen energiaforrásként a szén váltotta föl a fát. A XX. században a kőolaj nagyrészt kiszorította a szenet. A vízi energiával, szénnel, kőolajjal és végül atomerőművekkel előállított elektromosság az energia legsokoldalúbb és szinte mindenütt jelen levő formája lett. A pesszimisták rámutatnak, hogy a szén- és olajkészletek végesek és egyszer kimerülhetnek; a vízi energia

48 KISSINGER, Henry: *Diplomácia*. (Ford.: Baiék Éva et al.) Bp., 2001, Panem–Grafo. 782. p.

kihasználásának fizikai korlátai vannak; a nukleáris energia pedig komoly környezeti veszélyekkel fenyeget. S még az optimisták is azt mondják, hogy a napenergia – a szénnek és a kőolajnak is elsődleges forrása – nem csapolható meg közvetlenül. Ma még nem létezik olyan technológia, amelynek segítségével a napenergiát közvetlenül, s nem csak jelentéktelen mértékben hasznosíthatnánk. De ahogy a hagyományos energiaforrások egyre szűkösebbek lesznek – vagyis, ahogy növekszik az áruk – egyre fokozódik majd az igény a napenergia kutatása iránt. Így működik a gazdasági mechanizmus. A lehetőségek korlátlanok.”⁴⁹

Más a helyzet a környezetrombolással – közkeletűbb kifejezéssel élve a környezetszennyezéssel – kapcsolatban, ami az emberek magatartásai útján a természetben előidézett – de a magatartások tanúsításakor általában még nem ismert – olyan változásokat jelenti, amelyek az emberek életére, illetve egészségére nézve ártalmasak. Ez a környezetrombolás az utóbbi évtizedekben – összefüggésben a civilizáció fejlettségi szintjének világméretű növekedésével és a globalizáció kibontakozásával – fokozódott és globális jellegűvé vált. Úgy tűnik, hogy a környezetszennyezés – amennyiben a vele szemben való védekezés területén nem történik nagyarányú előrelépés –, már a nem túl távoli jövőben veszélyeztetheti az emberiség fennmaradását. Ennek előjeleként tartják számon a felmelegedés világot átfogó erősödését, az Antarktisz feletti ózonlyuk kialakulását és tágulását, a növekvő méreteket öltő talajpusztulást, a savas esővel érintett területek mind nagyobb kiterjedését, és más, a természetben lejátszódó folyamatokat is.

A civilizáció fejlettségi szintjének világméretű növekedése ugyanakkor lehetővé tenné a környezetrombolás ellen való eredményes védekezést is. Ehhez azonban a környezetszennyezés globális jellegűvé válása folytán, a földgolyó államainak együttes fellépése, összehangolt politikája lenne szükséges. Az Egyesült Nemzetek Szervezete viszont ezt nem tudja biztosítani, hiszen ez a szervezet, amint erről már szóltunk, a háborúk kitörését sem képes megakadályozni, holott az ENSZ Alapokmánya értelmében a Biztonsági Tanács a béke és a biztonság veszélyeztetése ellen való fellépés tekintetében – más területektől, így a környezetrombolás ellen való védekezéstől is eltérően – az Egyesült Nemzetek Szervezetét alkotó szuverén államokra kötelező érvényű határozatokat hozhat.

Az államok együttes fellépését, összehangolt politikáját a környezetszennyezés ellen való fellépés tekintetében tehát csak az államok közötti konszenzus teremthetné meg. Ám konszenzus bármely kérdésben még az Európai Uniót alkotó 27 állam között is igen nehezen jön létre, holott ezekben az államokban a társadalom, az emberek közötti kapcsolatokat tekintve kapitalista demokráciára épül, s a társadalmat – néhány kivételtől eltekintve – a civilizáció egymáshoz közelálló fejlettségi szintje jellemzi, továbbá hasonló az országok természet adta környezet is. Ebből kiindulva eleve reménytelen konszenzust kialakítani valamely kérdésben – így a környezetrombolás elleni védekezéshez szükséges intézkedések terén is – a földgolyó mintegy 200 állama között, amelyek az emberek közötti kapcsolatokban, a civilizáció fejlettségi szintjében merőben különböző társadalommal rendelkező országokban állnak fenn, nem is beszélve a világ országainak természet adta környezetét elválasztó szakadékról.

A környezetrombolás ellen való eredményes fellépést és ezáltal az emberiség fennmaradását ezért csak az biztosíthatja, ha létrejön a földgolyó államainak politikai integrációja.

2.

Aligha vitatható, hogy a globalizáció kibontakozásának korában, különösen a közlekedés és a hírközlés fejlettségi szintje miatt, egyetlen – a Világunió, a Világ Egyesült Államai vagy más elnevezéssel létrehozott – állam lenne képes a földgolyó egész területére kiterjedően ellátni a politikai hatalom gyakorlásával kapcsolatos és – az államra háruló – egyéb feladatokat. Ebből a szempontból tehát nincs akadálya annak, hogy az emberiség fennmaradásához szükséges világméretű politikai integráció akár már ma létrejöjjön.

Sokan úgy gondolják, hogy az emberiség emberfajtákra és etnikumokra – így nemzetekre – tagozódása, és a szellem világában – különösen a vallásos meggyőződésben – ezzel összefüggésben jelentkező különbözőség útjába áll a földgolyó politikai integrációja megvalósításának. De nem szabad elfelejteni, hogy egykor a nemzetségekre-törzsekre tagozódás és az ezekhez tartozás látszott olyan, az emberek között emelkedő válaszfalnak, amely örökérvényű és lebonthatatlan. Utóbb pedig például az ókori görögök a városállamot tekintették a „természetes” államalakulatként, és elképzelhetetlennek tartották akár csak néhány városnak valamely állam keretében való egyesítését.

49 CAMERON, Rondo: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig.* (Ford.: Kállai Tibor.) Bp., 1994, Maecenas. 476–477. p.

A nemzetségek-törzsek helyébe azonban a történelem folyamán – az emberek letelepedésének következményeként – a területi alapon szerveződött államok léptek. S az ókori görögök megélték a városállam – polisz – elhalását, és a hellenisztikus államok kialakulását, amelyek hatalmas területen lakó népesség – számos város és más település lakosai – felett gyakoroltak politikai hatalmat. Végül pedig a hellenisztikus államok is megsemmisültek, átadva helyüket a Római Birodalomnak.

Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a földgolyón ma is számos állam van, amelyben különböző emberfajtákhoz, nemzetekhez tartozó, eltérő vallási felfogásokat képviselő stb. emberek élnek együtt nagyban-egészen azonos jogokkal és kötelességekkel rendelkezve. Erre nem csupán Észak- és Dél-Amerika államai vagy Ausztrália hozhatók fel példaként, hanem például India és a Dél-Afrikai Köztársaság is. Sőt, mint láttuk, a globalizáció kibontakozása következtében Európa egykori nemzetállamai is mindinkább elvesztik nemzetállam jellegüket.

Végül figyelembe kell vennünk azt is, hogy a globalizáció kibontakozása folytán a modern civilizáció és a felhasználásával létrehozott áruk nem egy területen beáramlanak a civilizáció alacsonyabb fejlettségi szintjén álló országokba is. Ez egyszersmind számos ismeretnek ezekbe az országokba való beáramlását is jelenti, és növeli világméretben, de legalábbis a civilizáció különböző fejlettségi szintjén álló társadalommal rendelkező országokban, a szellem világának közös elemeit, mérsékelve ebben a szférában a különbözőséget.

Az emberiség emberfajtákra, etnikumokra – így nemzetekre – tagozódása mindezért nem emel leküzdhetetlen akadályt a világ államait átfogó politikai integráció megvalósításának útjába. Kétségtelen viszont, hogy ma a földgolyó országait egyesítő „Világunió” létrehozását lehetetlenné teszi az a szakadék, amely a modern civilizációra épülő és a civilizációnak erre a fejlettségi szintjére el nem jutott társadalommal rendelkező országok között áll fenn, és ezzel összefüggésben az említett országok között az emberi kapcsolatok szférájában is szakadékot teremt.

Mint láttuk, ma a modern civilizációra épülő társadalmakban kapitalista demokrácia áll fenn. Bár kapitalista demokrácia létezik egyes, a civilizációnak erre a fejlettségi szintjére még el nem jutott társadalommal rendelkező országokban is, továbbá demokratikus India állama is, a modern civilizációval nem rendelkező társadalmat a legtöbb országban az állam és polgárai között merőben más viszony jellemzi, s számos országban nem működik kapitalista piacgazdaság sem. Nyilvánvaló, hogy egy és ugyanazon állam nem foghatja össze a demokráciában élő országokat a kommunista rendszerű országokkal, vagy azokkal az iszlám vallású országokkal, amelyekben Európa egykori feudális jellegű társadalmával rokon társadalmak léteznek. De nem képzelhető el az sem, hogy a „Világunió” keretében kapitalista piacgazdaságban élő országok olyan országokkal egyesüljenek, amelyeket – mint Fekete-Afrika legtöbb országát – a mezőgazdasági termelés meghatározó szerepén alapuló természetes jellegű gazdasági tevékenység uralma jellemzi.

A „Világ Egyesült Államai” megteremtéséhez ezért szükség van a földgolyó modern civilizációra épülő és a civilizációnak erre a fejlettségi szintjére el nem jutott társadalommal rendelkező országai között ma fennálló szakadékok felszámolására.

3.

A globalizáció kibontakozásának körülményei között több tényező is van, amely az említett szakadékok megszűnése irányában gyakorol hatást.

a.) Az egyik ilyen tényező, hogy a modern civilizáció a lakosság tömegei élet- és munkakörülményeinek olyan magas színvonalra való felemelkedésére ad lehetőséget, ami a civilizáció alacsonyabb színvonalán ismeretlen. Ez vonzóerőt jelent a civilizáció alacsonyabb szintjén álló társadalomban élő emberek számára, és létrehozza, majd megerősíti a társadalmuk átalakítására irányuló célkitűzést. Ezt tovább erősíti, hogy a modern civilizációra épülő társadalmakban kapitalista demokrácia áll fenn, és a demokratikus állam is vonzóerővel rendelkezik, az egyének széleskörű szabadsága, az emberek jogainak és kötelességeinek egyenlősége miatt.

b.) A globalizáció kibontakozásának körülményei között – amint erről már szóltunk – számos, a civilizáció alacsonyabb fejlettségi szintjét képviselő társadalommal rendelkező országban a bruttó termék értéke lényegesen gyorsabban növekszik, mint – általában – a kapitalista demokráciában élő országokban. Ez csökkenti a civilizáció fejlettségi szintje tekintetében az említett országok között

fennálló különbségeket, s idővel egyre több ország esetében temeti be a szakadékot, amely ma elválasztja őket a modern civilizációra épülő társadalommal rendelkező országoktól.

c.) A civilizáció fejlettségi szintje terén fennálló szakadékot mérsékli az is, hogy a modern civilizációval rendelkező országok államai és polgárai különböző megfontolásokból gyakran támogatják – az ENSZ keretében vagy ezen kívül – a civilizáció alacsonyabb fejlettségi szintjét képviselő országokat, pénzügyi források és szakemberek rendelkezésre bocsátásával vagy más módokon.

Mindezek ellenére hosszú – s még előre nem látható terjedelmű – idő szükséges ahhoz, hogy a földgolyó országainak társadalmi között a civilizáció fejlettségi szintje terén, és ezzel összefüggésben az emberi kapcsolatok szférájában, a ma fennálló szakadékok megszűnjenek. S ez nem lehet a modern civilizációval rendelkező országok államai által a civilizáció alacsonyabb színvonalán álló országok államai ellen indított háborúk eredménye. A katonai erő alkalmazása s általában a fizikai erőszak igénybevétele ugyanis nem teremtő erő; megfoszthat az államhatalom birtokától embercsoportokat, amelyek útját állják a civilizáció fejlődésének s az emberek közötti kapcsolatok átalakulásának, de nem teremthet új világot. A civilizáció fejlődése és általában a társadalom átalakulása csak az érintett országokban élő emberek műve – magatartásának következménye – lehet, akiket legfeljebb támogathat egy „külső intervenció”.

IX. Az európai föderáció

1.

Abban a történelmi szempontból nézve átmeneti időszakban, amíg létrejön a földgolyó államainak politikai integrációja, Európa országainak államaitól függ, képesek-e olyan politikát folytatni, amely megfelelő választ ad a globalizáció kibontakozásának kihívásaira. A megfelelő válasz megadásának előfeltétele, hogy Európa mai államokra tagozódását szilárd és tartós politikai integráció váltsa fel.

Európa mai államokra tagozódásának előzményei még abba a történelmi korszakba nyúlnak vissza, amikor elcsitulak a Nyugat-Római Birodalom összeomlását követően, a népvándorlás viharai, és új, közös vonásokkal rendelkező – a munka anyagi feltételei magántulajdonának és a szellem világában a katolikus egyháznak a dominanciájára épülő – társadalmak alakultak ki, amelyek – az Ibériai félszigeten az arab uralom visszaszorításával párhuzamosan – Oroszország és a Bizánci Császárság területének kivételével az egész, földrajzi értelemben vett Európában elterjedtek. Ezeknek a társadalmaknak közös vonásokat mutatott a történelme is, ami végül a kapitalista demokrácia létrejöttéhez, majd az említett terület egészen való megvalósulásához vezetett.

A társadalmaknak ez a közös vonásokkal rendelkező történelme számos államalakulat keretében ment végbe, amelyek formálásában mind nagyobb szerephez jutott a nemzet, mint az egy nemzethez tartozó emberek közössége. Ennek megfelelően a kapitalista demokrácia ma Európában elsősorban nemzetállamokban áll fenn. Más kérdés – s erről a II. fejezetben már bővebben szoltunk –, hogy Európában, napjainkban sem csupán nemzetállamokban létezik kapitalista demokrácia, és a kapitalista demokrácia s a nemzetállamok léte között egyébként sincs Európában sem elválaszthatatlan kapcsolat.

Az előbbiek során szoltunk arról is, hogy a II. világháborút követő évtizedekben – elsősorban a globalizáció kibontakozásának hatására – létrejött Európában az elnevezését tekintve változó, ma az Európai Unió keretében megvalósuló gazdasági integráció. Ez a világkereskedelem és „tőkekivitel” útjába az integráción belül emelt akadályok lebontásával az áruk termelésének és értékesítésének, egyszersmind a magántulajdonon alapuló, áruk termelésével, illetőleg értékesítésével foglalkozó vállalkozások nyereségének növekedését eredményezte a gazdasági integrációt alkotó országokban. S ugyancsak a globalizáció kibontakozására vezethető vissza az, hogy megjelent és megerősödött Európában a politikai integráció létrehozására irányuló célkitűzés is, ami az Európai Unió megteremtéséhez vezetett.

A politikai integráció kialakítására irányuló célkitűzés megjelenésének és megerősödésének egyik oka, hogy az áruk, a magántulajdon és a munkaerő szabad áramlása a gazdasági integrációt alkotó országok között a jogi normák alkotása és alkalmazása tekintetében az államok politikájának összehangolását követeli meg, annál nagyobb mértékben, mennél inkább érvényesül a szabadság az áruk, a

magántulajdon és a munkaerő áramlása terén. Az államok politikájának összehangolása – az erre vonatkozó konszenzus megteremtése – azonban nehézségekbe ütközik, amelyek a gazdasági integrációban résztvevő államok számával növekednek. A nehézségek kiküszöbölése igényli a gazdasági integrációban résztvevő államok politikai integrációjának megteremtését.

A másik ok, hogy az államok politikájában – mint láttuk – a globalizáció kibontakozásának körülményei között is továbbél az úgynevezett protekcionizmus. Ez a gazdasági integrációt alkotó országok esetében, ahol az integráción belül szabadon áramlanak az áruk, a magántulajdon és a munkaerő, az integrációt alkotó országok árutermelésének a gazdasági integráción kívül álló országokkal szemben való védelme útján valósul meg. Ennek megfelelően az egyes országok határa helyett a gazdasági integráció „határán” alkalmaznak vámelőírásokat, a gazdasági integrációban résztvevő országoknak az integráción kívül álló országokba irányuló exportját támogatják pénzügyi eszközökkel stb. Mindez a gazdasági integrációba tömörült országok államai közös fellépését, politikáját igényli, amihez szükséges a politikai integráció kialakítása.

Végül a politikai integráció megteremtésére irányuló célkitűzés megjelenése és erősödése irányába hat az is, hogy az emberiség történelme – amint erre írásunk bevezetőjében már utaltunk – egyre inkább, e szó valódi értelmében világtörténelemmé válik. S ennek a világtörténelemnek az alakulására az egyes európai államok önálló politikát folytatva mind kevésbé képesek befolyást gyakorolni.

A világpolitikára gyakorolt befolyásukat tekintve az egyes európai államok az I. világháború előtt álltak a csúcsponton, s az I. világháborút követően megkezdődött befolyásuk csökkenése. Ebből a szempontból drámai fordulatot a II. világháború időszaka jelentett, amikor az USA szakított a „splendid isolation” néven ismertté vált külpolitikával, és a kommunista rendszer kitört a Szovjetunióba való bezártságából. Az egyes európai államok által a világpolitikára gyakorolt befolyásnak ezt a hanyatlását ismerte fel Winston Churchill, aki a zürichi egyetemen 1946-ban felelevenítette az I. világháborút követően megszületett, de különösebb visszhang nélkül maradt, a páneurópai mozgalom által képviselt elgondolást Európa államainak politikai integrációjáról.

„Ha az európai országoknak sikerülne egyesíteniük 300–400 milliós lakosságukat, közös örökségük gyümölcseként olyan jólétet, dicsőséget és boldogságot érhetnének el, amelyet nem korlátozna semmiféle mezsgye, határ. [...] Létre kell hozni valamiféle Európai Egyesült Államokat.”⁵⁰

A hidegháború időszakában a világpolitika centrumába a két Európán kívül fekvő szuperhatalom, az USA és a Szovjetunió vezetése alatt álló katonai tömbök szembenállása került. Bár a Szovjetunió napjainkra felbomlott, és a kommunista rendszer a Szovjetunió utódállamaiban és számos más országban összeomlott, mindezzel Európa államai mit sem nyertek vissza a világpolitikára gyakorolt abból a befolyásukból, amit még a II. világháború előtt is élveztek. A világpolitikára ugyanis a két szuperhatalom helyett most az egyedüli szuperhatalom, az USA képes döntő befolyást gyakorolni.

Ezzel kapcsolatban érdemes összehasonlítani az USA és az Európa egykori nagyhatalmai – Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország – birtokában levő emberi és anyagi erőforrásokat. Az USA-ban 302,1 millió ember él, akik 13,98 billió dollár értékű bruttó hazai terméket állítanak elő. Ugyanezek az adatok Németországnál 82,5 millió lakos és 3,28 billió dollár, Franciaország esetében 61,1 millió lakos és 2,52 billió dollár, Nagy-Britanniánál 60,5 millió lakos és 2,57 billió dollár, Olaszország esetében pedig 58,1 millió lakos és 2,09 billió dollár.

Ezekből az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy Európa egyes államai önállóan a jövőben sem versenyezhetnek a világpolitikára – egyszersmind a világtörténelemre – gyakorolt befolyásukat tekintve az USA-val. Erre az európai államok csak a politikai integráció megteremtése útján lehetnek képesek, amely biztosítja a külpolitika egységét.

Bár a történelemnek nincs előre meghatározott menete, és ezért minden jóslás kockázatos, valószínűnek látszik, hogy a ma bruttó termékének értékét rendkívül gyorsan növelő Kína és India (az előbbi 1,32 milliárd lakos és 3,01 billió dollár értékű bruttó hazai termék, az utóbbi: 1,13 milliárd lakos és 928 milliárd dollár értékű bruttó hazai termék)⁵¹ már a nem távoli jövőben nagyobb befolyást tud majd gyakorolni a világpolitikára, mint amire Európa egyes államai önállóan képesek. Egyébként a *The World in 2006* című kiadvány szerint 2026-ban a világ bruttó hazai termékének az USA a 27,3%-át, Kína a 13,7%-át, India a 4,2%-át, míg Németország a 4,5%-át, Franciaország a 3,2%-át, Nagy-Britannia a 4,0%-át és Olaszország a 2,1%-át állítja majd elő.⁵²

50 GYAPAY Gábor: *Történelem.*, 6/2. Bp., 2004, Comenius. 23. p.

51 *The World in 2007* 100–101. p.

52 *The World in 2006*. 86. p.

Megjegyezzük, hogy nem véletlenül nem szóltunk – a világpolitikára gyakorolt jövőbeli befolyás tekintetében – Oroszországról, a termonukleáris fegyverekkel rendelkező egykori szuperhatalomról. Ezzel kapcsolatban nemcsak a civilizáció fejlettségi szintje és fejlődése, a gazdagságnak a nyersanyagok – különösen a kőolaj és a gáz – birtoklására való korlátozódása alapján jósolható, hogy ez a befolyás nem növekedni, hanem csökkenni fog, de a demográfiai katasztrófa víziója miatt is. Ebben az óriási (17 075 400 négyzetkilométer területű) országban ugyanis a ma is gyorsan csökkenő népesség 2030-ra előreláthatólag mintegy 130 millió főre fog összezsugorodni.⁵³

2.

Az Európai Uniót, mint politikai integrációt, amelynek keretében ma a gazdasági integráció is megvalósul, a maastrichti szerződés aláírásával (1992. február 7.) 12 állam hozta létre. A szerződés, amelyhez azóta 15 állam csatlakozott, együttműködést irányzott elő többek között a kül- és biztonságpolitika területén is. 2002. január 1-je óta az Európai uniónak közös pénze van, az euro, amit azonban a 27 állam közül egyesek nem akartak, mások pedig még nem tudtak bevezetni.

Az a politikai integráció, amelyet az Európai Unió teremtett, alapjában véve konföderáció – államszövetség – amelynek keretében az államok meghatározott közös ügyeik intézésére közös szerveket hoznak létre. Ennek megfelelően az Európai Unió létrehozása nem teremtett új államot, amely Európának a történelem során kialakult államai helyébe lépne, és nemcsak nem szüntette meg az egyes államok szuverenitását, hanem azt jelentősen nem is korlátozta.

Mindezen az sem változtat, hogy az Európai Uniónak vannak a konföderáción túlmutató sajátosságai is. Ilyen különösen az Európai Uniót alkotó országok lakossága által közvetlenül megválasztott Európai Parlament, és az Európai Unió egyfajta kormányaként működő Európai Bizottság felelőssége az Európai Parlamenttel szemben. Az Unió mégsem tud kilépni a konföderáció keretei közül, mivel legfőbb döntést hozó szerve az egyes államok képviselőiből álló testület, amelyben a döntés egyhangúságának elve érvényesül, a döntés meghozatalához tehát valamennyi állam képviselőjének egyetértése szükséges. Ez a testület az úgynevezett Miniszteri Tanács.

Az Európai Uniónak a konföderáció keretei közül való kitörését is szolgálta volna az Unió Alkotmányának kidolgozása, amelynek – a Giscard d'Estaing, Franciaország egykori elnöke vezetésével működő bizottság által kidolgozott – tervezetét számos állam elfogadta. A tervezet az Európai Unió legfőbb döntést hozó szervében, az egyes államok képviselőiből álló testületben – bonyolult szabályok alkalmazásával – meghatározó szerepet biztosított volna a többségi döntésnek. Az Alkotmány tervezetét azonban előbb Franciaországban, majd Hollandiában a lakosság többsége népszavazáson elutasította, ami bizonytalan időre befagyasztotta az alkotmányozás folyamatát.

Véleményünk szerint az Európai Unió több okból sem tekinthető olyan politikai integrációnak, amely megfelelő választ tud adni a globalizáció kibontakozásával együtt járó kihívásokra.

a.) A kapitalista demokráciában élő országokat – s így az Európai Unióba tömörült országokat is – ma – mint láttuk – elsősorban a nemzetközi terrorista szervezetek fenyegetik, amelyek bázisát az iszlám fundamentalizmus radikális szárnya alkotja. De hosszabb távon fenyegetést jelent ezekre az országokra nézve az is, hogy számos másfajta társadalomban élő ország lakosainak körében célkitűzésként fogalmazódhat meg a kapitalista demokráciában élő országok elleni inváziók végrehajtása, az anyagi javakban felhalmozott gazdagság elsajátítása érdekében. Ezeket az inváziókat elősegíthetik a másfajta társadalomban élő országokból bevándorolt, s új hazájuk társadalmába nem integrálódott emberek, illetőleg leszármazottaik egyes csoportjai.

Az Európai Uniónak, mint politikai integrációnak nincs saját hadserege, rendőrsége stb., amelyet ezeknek a fenyegetéseknek az elhárítása érdekében mozgósíthatna. Az pedig szinte kilátástalan, hogy az Unióba tömörült 27 állam egyetértésre jusson az egyes államok fegyveres erejének az említett fenyegetésekkel szemben történő védekezésre való felhasználása tekintetében. Nem is beszélve arról, hogy az egyetértés kialakítása 27 állam között sok időt igényelne, s a „külső” fenyegetések elhárításához szükséges intézkedések megtételéhez nem áll rendelkezésre a hosszadalmas tárgyalások lefolytatásához nélkülözhetetlen idő. Ez fokozottan érvényes a haditechnika mai színvonalán, még akkor is, ha a nemzetközi terrorista szervezetek csak a korszerű haditechnika vívmányainak egy részét tartják a birtokukban.

53 *The World in 2006*. 99. p.

Már utaltunk arra, hogy a II. világháborút követő hidegháború során az USA és a Szovjetunió vezetése alatt álló katonai tömbök kerültek szembe egymással. Az USA vezetése alatt álló katonai tömbök közül meghatározó jelentősége volt a NATO-nak, amely a hidegháború megszűnése után is fennmaradt, sőt tagjainak száma még bővült is, mert egyes, korábban a Szovjetunió vezetése alatt álló katonai tömbhöz tartozó, kommunista rendszerű országok a NATO tagjaivá váltak. Kétségtelen, hogy a nemzetközi terrorista szervezetek ellen vívott harc terhe ma elsősorban az USA-ra hárul, részben közvetlenül, részben pedig a NATO keretében.

Az Európai Unió államainak azonban nem szabadna elfeledkezniük arról, hogy a történelem tanúsága szerint is veszedelmes az, ha bármely állam a „külső” fenyegetésekkel szemben való védekezés tekintetében rábízza magát egy másik állam által nyújtott garanciákra. Vitathatatlan, hogy ma egész Európa, de talán a világ is kommunista rendszerben élne vagy totális államok uralma alatt állna, ha nem létezne az USA, az Európai Uniót alkotó államoknak, bármennyire fontos is számukra a katonai szövetség az USA-val, hosszabb távon nem szabadna biztonságuk tekintetében egyedül az USA által följük emelt „védőernyőre” hagyatkozniuk.

A globalizáció kibontakozásával együtt járó kihívásokra ezért Európa csak akkor tud megfelelő választ adni, ha az Európai Uniót egy másfajta politikai integráció váltja fel, amely – az Európai Uniótól eltérően – többek között saját fegyveres erővel, továbbá a fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges saját jövedelemmel is rendelkezik.

b.) A globalizáció kibontakozása a legnagyobb kihívást a kapitalista demokráciában élő – így az Európai Unióhoz tartozó – országok számára azáltal jelenti, hogy számos másfajta társadalommal rendelkező országban kedvezőbbek a feltételek az áruk termelése, illetőleg értékesítése, továbbá az úgynevezett tőkekivitel befogadása tekintetében a magántulajdon birtokosai célkitűzéseinek megvalósítása szempontjából. S ez a helyzet akkor áll fenn, amikor a földgolyó valamennyi országa ezeken a területeken versenytársá vált.

Az előbbieket következménye – mint láttuk –, hogy a kapitalista demokráciában élő országokban – általában – nő a munkanélküliség, gyarapodik az alacsonyabb munkabérért foglalkoztatott, szakképzettséget nem igénylő fizikai munkások számaránya, erősödik a munkavállalók – főként a fizikai munkások – kiszolgáltatottsága, fokozódik a szakadék a magántulajdon birtokosainak egy csoportja és a lakosság többi része által elsajátított jövedelem s birtokolt tulajdon között. Mindezek következtében éleződnek az ellentétek a lakosságon belül, s ezeket tovább erősíti az állam által követett politika szociális vonásainak – a globalizáció kibontakozásával szorosan összefüggő – háttérbe szorulása.

Ezeket a konfliktusokat nem lehet az állam olyan politikájával feloldani vagy akár csak mérsékelni, amely csökkenti a jövedelem, illetőleg a tulajdon megoszlása tekintetében a lakosságon belül meglevő különbségeket. Az államnak ez a politikája ugyanis újfajta ellentétet okozna. Emellett a nagyobb jövedelem, illetve tulajdon birtokosaira hárított fokozott tehernek teljesítményt csökkentő hatása van, s ez kedvezőtlenül befolyásolná a bruttó termék értékének alakulását a kapitalista demokráciában élő országokban.

Nem jelentene megoldást az sem, ha a kapitalista demokráciával rendelkező országokban a termelés olyan áruk előállítására korlátozódna, amelyeket másfajta társadalomban élő országokban, alapvetően a munkavállalók képzettségének alacsonyabb színvonala miatt, nem lehet – legalábbis megfelelő minőségben – létrehozni. Ez ugyanis a jelenleginél is kedvezőtlenebbül befolyásolná a bruttó termék értékének alakulását a kapitalista demokráciában élő országokban, nem is beszélve arról, hogy számos másfajta társadalommal rendelkező országban folyamatosan növekszik a munkavállalók képzettsége. S ennek hatására az idők folyamán minden bizonnyal tovább szűkülne azoknak az áruknak a köre, amelyeket kizárólag a kapitalista demokráciában élő országokban képesek az emberek előállítani.

A globalizáció kibontakozásából eredő legnagyobb kihívásra ezért csak az áruk behozatalának és a tőkekivitelnek a korlátozása adhat megfelelő választ. Ez pedig csak egy kellően nagy területtel, népességgel, bruttó termék-értékkel stb. rendelkező államalakulat – Európában egy működőképes, tartós és szilárd föderáció – keretében valósítható meg, amely meg tud küzdeni a multinacionális és nemzeti vállalatok ellenállásával is, amire egy-egy állam önállóan képtelen.

Sem az Európai Unióhoz tartozó, sem más kapitalista demokráciában élő országok államai még nem alakítottak ki valóban hatékony választ az említett kihívásra. A kihívás erejét mérséklő, jelenleg alkalmazott fő eszközök, az Európai Unióhoz tartozó országok esetében, egyfelől az Unión belüli gazdasági integráció kiteljesedése – az áruk, a magántulajdon és a munkaerő szabad áramlásának

erősítése –, másfelől az úgynevezett protekcionizmus politikájának követése, az Európai Unió országai árutermelésének védelme érdekében.

Az Európai Unió, mint politikai integráció azonban nem tudja megfelelően betölteni a kihívásra adott ezeknek a válaszoknak a tekintetében a reá háruló szerepet. Az egyhangú döntés követelményének érvényesítése az Unió legfőbb döntést hozó szervében ugyanis megnehezíti az államok politikájának összehangolását úgy a gazdasági integráció kiteljesítésével, mint a „protekcionizmus” politikájával kapcsolatban. S az Európai Uniónak nincs önálló jövedelme – a költségvetése alapjául szolgáló „bevételeket” az egyes államok bocsátják rendelkezésére jövedelmükből a legfőbb döntést hozó szerv határozatának megfelelően –, ezért nem képes saját maga az úgynevezett protekcionizmus keretében például pénzügyi támogatásokat nyújtani.

Meg kell jegyezzük végül, hogy az egyhangú döntés követelményének érvényesülése az Európai Unió legfőbb döntést hozó szervében kizárja az Európai Uniót alkotó államok egységes külpolitikájának kialakítását, s ezzel – a saját fegyveres erő hiányával együtt – azt, hogy maga az Unió befolyást tudjon gyakorolni a világpolitika, egyszersmind a világtörténelem menetére. Az egységes külpolitika hiánya vonatkozik a migrációhoz való viszonyra is, holott a másfajta társadalomban élő országokból a kapitalista demokráciával rendelkező országokba való tömeges bevándorlás komoly „belpolitikai” problémák forrása lehet, mert az ilyen bevándorlók túlnyomó része – sőt leszármazottaik egy része is – nem integrálódik a társadalomba, ami élezi a lakosságon belül keletkező konfliktusokat.

3.

A globalizáció kibontakozásával együtt járó kihívásokra a megfelelő válasz megadása, továbbá az Európa által a világpolitikára gyakorolt befolyás erősítése ezért nélkülözhetetlenné teszi azt, hogy az Európai Uniót egy másfajta politikai integráció, az USA-hoz vagy Svájcéhoz hasonló föderáció váltsa fel. S az Európai Föderáció új állam lenne, amely megszünteti Európa – történelem során kialakult – államainak szuverenitását, és a mai államok részére csak az USA „tagállamaihoz” vagy Svájc kantonjaihoz hasonló státust biztosítana.

Ez az Európai Föderáció saját hadsereggel, rendőrséggel stb. és jövedelemmel rendelkezne, s a demokratikus állam követelményeinek megfelelően a lakosság választaná meg az állam politikájával kapcsolatos legfontosabb kérdésekben döntésre jogosult személyeket, mint a döntés jogával felruházott nagyobb létszámú testület – vagy az USA képviselőházának és szenátusának modelljét követve: testületek – tagjait, továbbá esetleg az államfőt. A föderáció a globalizáció kibontakozásával együtt járó kihívások megválaszolása érdekében egyesíteni tudná mindazokat az emberi és anyagi erőforrásokat, amelyekkel az Európai Uniót alkotó államok ma külön-külön rendelkeznek, és ezek felhasználásával önálló és jelentős befolyást gyakorolhatna a világpolitika, egyszersmind a világtörténelem menetére.

Mivel a történelemnek nincs előre meghatározott, törvényszerű menete, nyilvánvalóan nem szükségszerű az Európai Föderáció létrejötte sem, amelynek megteremtését ma a lakosság óriási többsége, de a jövőben is minden bizonnyal a jelentős része ellenezné. A föderáció ellenzőinek táborába tartozik – ma és várhatóan a jövőben is – az egyes államok politikai elitjének és alkalmazottainak többsége, számos ember, aki megszállottan hisz a nemzet eszméjében, amelynek a politikai életből való kiszorulását és csak a szellem világában való továbbélését nem tudja elfogadni stb.

Tény, hogy annak idején a görög városállamok sem tudták elfogadni emberi és anyagi erőforrásaiknak egy új államalakulat keretében való egyesítését, holott ebben az esetben az egységes Görögországot nem érte volna utol a görög városállamok sorsa, a makedón, majd a római uralomnak való alávetettség. Igaz az is, hogy az USA nem meglevő államok önkéntes egyesüléseként jött létre, hanem az angol uralom alól felszabadult gyarmatok saját államukat eleve föderációként teremtették meg. S egyébként is államok önkéntes egyesülésére a történelemben alig van példa, amely annál több példát szolgáltat arra vonatkozólag, hogy az államok egyesülése hódító politika eredményeképpen, valamely államnak a másik állam politikai hatalma alá vetése útján jött létre.

De az Európai Uniót alkotó államok számára, ha sikeresen akarják megvívni küzdelmüket a globalizáció kibontakozása által keltett viharokkal, s újra akarják teremteni a világpolitikára gyakorolt befolyásukat, a föderáció létrehozásának, egyszersmind önálló állami létük feladásának nincs alternatívája.

X. Az Európai Föderáció politikája

1.

Az Európai Föderáció külpolitikájának defenzív jellegűnek kell lennie; az Európai Föderáció országainak megvédelmezésére kell irányulnia. Bár az Európai Föderációnak is szuperhatalommá kell válnia, külpolitikája nem irányulhat a hegemonia megteremtésére, mint ma az USA külpolitikája. Az USA hegemonia megteremtésére irányuló külpolitikájának alapja az, hogy külpolitikai súlya tekintetében az USA-nak ma nincs versenytársa. Az Európai Föderáció viszont már azért sem kerülhet ilyen helyzetbe, mert szuperhatalomként az USA mellé fog felnőni, nem érintve annak már meglevő szuperhatalmi státuszát.

A „kívülről” jelentkező fenyegetések közül, amelyek elhárítására az Európai Föderációnak – az USA-val való katonai szövetség fennmaradása ellenére – egymagában is képesnek kell lennie, már minden lényegeset elmondtunk a nemzetközi terrorista szervezetek tevékenységéről és a másfajta társadalomban élő országok lakosai részéről hosszabb távon lehetséges inváziókról, továbbá az ezek ellen megvívandó harcokról. Itt a külpolitika körében bővebben az Európai Föderáció részéről a migráció irányában követendő politikáról szeretnénk szólni.

A migrációt nem soroljuk a globalizáció kibontakozása következtében a kapitalista demokráciával – s így az Európai Föderáció országainak társadalmával – szemben fellépő kihívásokhoz. Ennek új vonása, a kapitalista demokráciával rendelkező országokba a másfajta társadalomban élő országokból való bevándorlás tömegessé válása, azonban szükségessé teszi a migráció irányában követendő politika átgondolását, mert az ilyen migráció elburjánzása – amint erre már utaltunk – élezi a konfliktusokat az országok lakosságán belül. Kétségtelen, hogy a migráció földrajzi fekvésük miatt közvetlenül nem egyforma súllyal jelentkezik az Európai Föderáción belül, egyes országokat jobban, másokat kevésbé érint. Az átvándorlás lehetősége folytán azonban a migráció közvetve az Európai Föderációnak közvetlenül kevésbé érintett országaira is nagy hatással lehet.

Hazájuk elhagyására a bevándorlókat különböző körülmények ösztönözhetik. Ilyenek: a kedvezőbb élet- és munkakörülmények utáni vágy, az etnikai, vallási, politikai indíttatású üldöztetés stb. A migráció úgynevezett emberi jogi megközelítése a bevándorlók irányában követendő politika tekintetében nagy hangsúlyt tulajdonít annak, hogy a migránsokat az őket ért – vagy fenyegető – jogsértő cselekmények készítették-e korábbi hazájuk elhagyására. Ebben az esetben az „emberi jogi megközelítés” hívei türelmet követelnek még az illegális bevándorlókkal szemben is.

Véleményünk szerint az Európai Föderáció külpolitikájának a migráció irányában folytatandó politika tekintetében azt kell figyelembe vennie, hogy mi előnyös, illetőleg hátrányos a Föderáció számára. Ennek megfelelően az emberi jogi szempontok nem eshetnek különösebb súllyal a latba, s az Európai Föderációnak ezekre tekintet nélkül kell fellépnie az illegális bevándorlással szemben. A legális bevándorlással kapcsolatban pedig az Európai Föderációnak – az engedély megadása vagy megtagadása során – alapvetően azt kell figyelembe vennie, hogy a bevándorló – vélhetően – mennyire képes integrálódni az Európai Föderáció országainak társadalmába, mert az integrálódás hiánya a különböző emberfajtákhoz és etnikumokhoz tartozó emberek között egyébként is rendszeresen fellépő konfliktusok kiéleződéséhez vezet.

Az integrálódásra való képességgel kapcsolatban figyelembe kell venni a bevándorlók vallási meggyőződését is. Mivel az Európai Föderáción belül a keresztény vallásnak van domináns szerepe, előnyben kell részesíteni a keresztény vallású embereket, ezt követően pedig azokat, akik valamely más „világvallás” hívei, az ilyen emberek integrálódása ugyanis a kapitalista demokráciában élő országok társadalmába könnyebben megy végbe. Ez nem sérti az állam polgárai jogai és kötelességei egyenlőségének elvét, amely minden demokratikus államnak sajátos vonása, mert nem az állam polgáraitól, hanem az ezek sorába kerülés lehetőségéről van szó.

2.

Az Európai Föderációnak megfelelő választ kell találnia arra a kihívásra, amit az a körülmény jelent, hogy a nem kapitalista demokráciában, hanem másfajta társadalomban élő országok jelentős része a magántulajdon birtokosai célkitűzéseinek érvényesülése szempontjából kedvezőbb feltételeket biztosít az áruk termelése, illetőleg értékesítése és a „tőke kivitel” befogadása terén.

A kihívás megválaszolása érdekében következetesen alkalmazni kell azokat az eszközöket, amelyek a leendő Európai Föderációhoz tartozó országok rendelkezésére ma állnak, így a gazdasági integráció erősítését és az úgynevezett protekcionizmust, a „hazai” árutermelés védelme érdekében. De keresni kell új eszközöket is, mert a meglevő eszközök nem adnak megfelelő választ az említett kihívásra.

A „tőke kivitel” befogadása terén fennálló hátrányos helyzet – egyszerre mind a magántulajdonnak a kapitalista demokráciában élő országokból a másfajta társadalommal rendelkező országokba való tömeges átáramlása – ugyanis ezeken a módokon számottevően nem befolyásolható. Ez annál inkább így van, mert a másfajta társadalmakban élő országokba beáramlott magántulajdon felhasználásával előállított áruk nem csak a majdani Európai Föderációba tartozó országokba exportálhatók, és értékesíthetők, hanem az árukat létrehozó országokban is, s így az Európai Föderáció által alkalmazott „protekcionizmussal” közvetve – az előállított áruk értékesítési lehetőségeinek korlátozásával – sem lehet számottevően hatni az úgynevezett tőke kivitel nagyságára.

Felvethető, egyesek által hogy arra a globalizáció kibontakozásával együtt járó kihívásra, amit a kapitalista demokráciában élő országoknak az áruk termelése, illetőleg értékesítése, továbbá a „tőke kivitel” befogadása terén kialakuló hátrányos helyzete jelent, a kapitalista demokrácia keretei között nem is lehet megfelelő választ adni. Vissza kell térni ezért szerintük a majdani Európai Föderáció országaiban a munka anyagi feltételeinek közösségi tulajdonán alapuló társadalom – a szocializmus – létrehozásához. Ezzel kapcsolatban arra is hivatkoznak, hogy a kommunista rendszer a Szovjetunióban – és más országokban is – azért jutott csődbe, mert – a szocializmus eszméje helyett – a politikai bürokrácia korlátozás nélküli politikai hatalmán alapuló totalitarizmust valósított meg. Ez pedig nem szükségszerű velejárója a munka anyagi feltételeire vonatkozó közösségi tulajdon megteremtésének, amelynek létrehozása esetén a demokratikus állam is fennmaradhat.

Am a kommunista rendszer a Szovjetunióban és más országokban – mint láttuk – végső soron azért omlott össze, mert nem biztosított olyan kedvező feltételeket az ipari forradalom – és még inkább a számítástechnikai forradalom – megvalósulása számára, mint a kapitalista demokrácia. Ebben valóban szerepet játszott a politikai bürokrácia korlátozás nélküli politikai hatalmán alapuló totalitarizmus megvalósulása is, de az elsődleges szerepet mégsem ez, hanem a munka anyagi feltételeinek állami tulajdonára épülő – a piacgazdaság helyébe lépő – tervgazdálkodás léte töltötte be.

A munka anyagi feltételeinek állami tulajdonán alapuló tervgazdálkodás ugyanis, mint láttuk, nélkülözte azt a „hajtóművet”, amit az ipari forradalom és a számítástechnikai forradalom kibontakoztatása tekintetében a magántulajdon birtokosainak a civilizáció fejlődésének elősegítésére irányuló – a tulajdonuk felhasználásával működő vállalkozások profitjának növelésére és a piacon folyó versenyben való felülkerekedésére vonatkozó célokból táplálkozó – célkitűzése jelent. S maga a tervgazdálkodás léte és a piacgazdaság hiánya is további hátrányok forrása volt.

A munka anyagi feltételeinek állami tulajdonán alapuló tervgazdálkodás léte esetén ezek a hátrányok akkor is fennmaradnak, ha a társadalmat – a politikai bürokrácia korlátozás nélküli politikai hatalmára épülő totalitarizmus helyett – a demokratikus állam megvalósulása jellemzi. A demokratikus állam sem tudja ugyanis a civilizáció fejlődésének elősegítése tekintetében, az általa az emberek részére teljesítményüktől függően nyújtott jövedelem ösztönző erejével és más módokon, helyettesíteni azt a „hajtóművet”, amely a kapitalista demokrácia sajátossága, és kiküszöbölni a tervgazdálkodás működésével és a piacgazdaság hiányával együtt járó hátrányokat.

Ugyanakkor tény, hogy a szocialista társadalom nemcsak a munka anyagi feltételeinek állami tulajdonán alapuló tervgazdálkodás létrehozása, az úgynevezett államszocializmus megteremtése útján valósulhat meg. Ezt megmutatta a „jugoszláv modell” kidolgozása, ennek lényege: a piacgazdaság fenntartása és a munka anyagi feltételeinek az úgynevezett öngazgatás keretében való felhasználása, deklarálva ezek közösségi, de nem állami tulajdonát. Más kérdés, hogy a szocialista társadalomnak ez a modellje csupán a szellem világában létezett, s nem vált valósággá. A modell realizálásának útját állta az egypártrendszer, a Jugoszlávia Kommunista Pártja (utóbb: Jugoszláv Kommunista Szövetsége) hegemoniája.

A szocialista társadalom megvalósításának ez az alternatív útja kétségkívül híjával van azoknak a hátrányoknak, amelyek az ipari forradalom és a számítástechnikai forradalom megvalósítása tekintetében a tervgazdálkodásból és a piacgazdaság megszüntetéséből származnak. S az „öngazgatás”, az önálló vállalkozásoknak az ott dolgozók közössége, illetőleg az általuk választott személyek által legmagasabb szinten való irányítása, továbbá a vállalkozásban dolgozók jövedelmének összekapcsolása a vállalkozás által az áruk termelésével, illetőleg értékesítésével szerzett nyereség nagyságával

- a nyereség az említett jövedelmekkel csökkentett profit -, nagyban-egészében lehetővé teszi annak a célkitűzésnek a helyettesítését, amely a civilizáció fejlődésének elősegítésére vonatkozólag a magántulajdon birtokosait a kapitalista demokráciában jellemzi.

Az „önigazgatás” megvalósíthatóságát egyesek arra hivatkozással vonják kétségbe, hogy a vállalkozás irányítását a legmagasabb szinten végző személyek választása a dolgozók közössége által aláássa a „munkafegyelmet”, s lehetetlenné teszi az alá- és fölérendeltségen alapuló szervezett munkát. A demokratikus állam is jól összeegyeztethető azonban a polgároknak, a sajátjuknak tartott célok megvalósítása - például elemi csapások, más államok által végrehajtott támadások elhárítása - érdekében tanúsított, fegyelmezett magatartásával, amelyeket az állam vezérel. S nem lenne ez másképpen akkor sem, ha a vállalkozás legmagasabb szinten való irányítása a dolgozók közössége által választott személyek feladata, mert a „munkafegyelmet” biztosítaná az, hogy a dolgozók saját célkitűzésüknek tekintik a vállalkozásban végzett munka eredményességének növelését, hiszen ezáltal növekszik a jövedelmük.

Mégis, a szocialista társadalom előbbiekben vázolt modellje sem alkalmas a kapitalista demokrácia helyettesítésére, mert az „önigazgatás” érvényesülése a vállalkozásokban nem képes biztosítani az alkalmazkodást azokhoz a változásokhoz, amelyek a civilizáció fejlettségi szintjének növekedése és a piacgazdaság működése következtében elkerülhetetlenek.

A civilizáció fejlettségi szintjének emelkedése együtt jár azzal, hogy - profiljuktól függően - egyes vállalkozások (például ma a számítástechnikához kapcsolódók) az átlagost meghaladó mértékben, míg mások az átlagosnál kevésbé növekednek. S vannak vállalkozások, amelyek összezsugorodnak, sőt meg is szűnnek; erre közismert példát jelentenek az egyre nagyobb költséggel kitermelhető bányákat üzemeltető vállalkozások. Hasonló differenciálódás megy végbe a vállalkozások között a piacgazdaság működése következtében is, amelynek velejárója, hogy a vállalkozások közül egyesek nagyobb, mások kisebb profitra - a szocialista társadalomban nyereségre - tesznek szert. S vannak közülük egyesek, amelyek veszteségesek; ezek egy része csődbe is jut.

A kapitalista demokrácia alkalmazkodni tud mindezekhez a változásokhoz, egyfelől a magántulajdonnak a vállalkozások között való, a maximális profit elérésének célkitűzése által ösztönzött áramlása következtében. Másfelől a kapitalista demokráciában megvalósul a „munkaerő áramlása” is, oly módon, hogy a vállalkozások megszüntetik - a számukra feleslegessé vált - munkavállalók munkaviszonyát, míg más vállalkozások, akiknek erre szükségük van, új munkavállalókat alkalmaznak.

A szocialista társadalom „önigazgatást” megvalósító vállalkozásaival, viszont nem képes az említett változásokhoz való alkalmazkodásra. Ezeket a vállalkozásokat semmilyen célkitűzés sem ösztönzi arra, hogy a munka közösségi tulajdonban levő anyagi feltételeinek egy részét, amely számukra feleslegessé vált, más vállalkozásoknak adják át. A dolgozók közössége pedig, ha a munkát a vállalkozásban kevesebb ember is el tudja végezni, aligha fog kizárni egyeseket tagjai sorából, arra számítva, hogy ők más vállalkozásokban találnak majd munkát.

Mindezek következtében az Európai Föderáció a globalizációval együtt járó kihívásokra adandó választ nem várhatja semmilyenfajta szocialista társadalom megteremtésétől. A megfelelő választ a kapitalista demokrácia keretei között kell megkeresni.

A magántulajdonnak a kapitalista demokráciával rendelkező országokból a másfajta társadalomban élő országokba való átáramlásával szemben pedig az Európai Föderáció részére védelmet csak az adhat, ha a Föderáció korlátozza a magántulajdonnal való rendelkezést, és az állam engedélyéhez köt minden, az Európai Föderáción kívül eső országba irányuló „tőke kivitel”. S az engedély megadása - bármennyire növekedne is a „tőke kivitel” folytán a magántulajdon birtokosainak a profitja - csak akkor lehet indokolt, ha a „tőke kivitel” hosszabb távon sem vezet a munkavállalók helyzetének romlásához a munkaerő piacán.

3.

Az emberek egyenlőségének megvalósulását a marxizmus a kommunista társadalomban a „mindenki képességei szerint, mindenki szükségletei szerint” elv érvényesülésétől, a kommunista társadalom úgynevezett alsó fokán, a szocializmusban pedig a munka szerinti elosztás elvének megvalósulásától várta.

A munka eredményének az emberek szükségletei szerint való elosztása azonban megvalósíthatatlan, mert a szükségleteket csak az emberi fantázia határolhatja be, ennek határa pedig a végtelenben

van. S némi realitásérzéssel az is belátható, hogy az emberek túlnyomó része sohasem fog képességeinek megfelelő munkát végezni, ha a nagyobb teljesítménnyel nem jár együtt a munka eredményéből való nagyobb arányú részesedés.

Ami mármost a munka szerinti elosztás elvének érvényesülését illeti, ez a gyakorlatban megvalósíthatatlan, mert senki sem tudja összehasonlítani azt, hogy milyen módon aránylanak a különböző foglalkozásokban végzett munkák egymáshoz, például „mennyt ér” egy kőműves és mennyit egy orvos munkája. Legfeljebb – árutermelés esetén – az emberek által létrehozott áruk értéke hasonlítható össze a piacon, de ebben már kifejezésre jut a munka értéke mellett a nyersanyagok, a munka során alkalmazott szerszámok, gépek, illetőleg számítógépek, az igénybe vett energiaforrások stb. értéke is.

Korszerűbbnek tűnik az a felfogás, hogy az egyenlőség az emberek esélyeinek egyenlőségét jelenti, más szóval abban áll, hogy az emberek társadalmi helyzete csak annyiban különbözzön egymástól, amennyiben ez természet adta tulajdonságaik különbözőségének a következménye. Ezt fejti ki Jorge Semprun *De szép vasárnap!* című regényében Léon Blum is a következők szerint: „Az igazságosság, az egyenlőség annyit tesz, mint méltányos arányosságot teremteni a természet és a társadalom között, következésképpen nem túrni el a társadalomban más egyenlőtlenséget, csak ami a természetes egyenlőtlenségek kifejeződése”.⁵⁴

Maradéktalanul azonban ez a fajta társadalmi egyenlőség sem valósítható meg; ezt az egyenlőséget áttöri az örökség intézménye, de az is, hogy a gyermekek különböző természetű családokban nőnek fel, egyes családok ösztönzik gyermekeiket képességeik kiteljesítésére, mások viszont nem. S a példákat még tovább is sorolhatnánk.

A kapitalista demokrácia csak az állam polgárai jogai és kötelességei egyenlőségének megvalósítására irányuló célkitűzést írja fel zászlájára, ebben a társadalomban az emberek társadalmi helyzetének más vonatkozásai – így jövedelmük és tulajdonuk nagysága – szükségképpen különbözőek. Ugyanakkor a kapitalista demokrácia, ha nem is biztosítja az esélyek egyenlőségét, a jogok és a kötelességek egyenlőségének következtében minden embernek ad esélyt a születése által meghatározott társadalmi helyzetének megváltoztatására. A modern civilizáció körülményei között lényegesen nagyobb ennek a lehetősége, mint korábban.

A megfelelő válasz megadása a globalizáció kibontakozásával együtt járó kihívásokra – az általunk elképzelt Európai Föderációban folytatott árutermelés védelme a „protekciónizmus” útján és a „tőke kivétel”-ek engedélyezésének rendszere – a munkavállalók munkaerő-piaci helyzete rosszabbodásának megakadályozása érdekében – kialakult állami – továbbá a fokozott társadalmi mobilizáció kétségkívül mérsékelni fogja a kapitalista demokráciát jellemző konfliktusokat a lakosságon belül.

[...]

ZΨZΨZΨZΨ

54 SEMPRUN, Jorge: *De szép vasárnap!* (Ford.: Kamocsay Ildikó.) Bp., 1992, Európa. 337. p.

Búcsúsorok dr. Haitsch Gyulától

Dr. SOLT Pál
a Legfelsőbb Bíróság volt elnöke

Ha azt keresem, mi jut először eszembe kiváló volt bírótársamról, a Legfelsőbb Bíróságon vezetőtársaim egyikéről, dr. Haitsch Gyuláról, kétségtelenül első helyre az igazságért való szenvedélyes vonzalma kerül. Alig találkoztam olyan emberrel, aki, mint ő, személyesen átélte azokat a valódi vagy vélt igazságtalanságokat, amik másokat értek. S itt egyáltalán nemcsak az élete utolsó évtizedeit meghatározó bíraskodás során szerzett, sokszor keserű tapasztalatairól, hanem a legszélesebb értelemben vett világban előforduló jelenségekről is szó van. Gyuszi, ahogyan a bíróságon mindenki hívta, érdeklődési köre hihetetlenül sokszínű volt. Tudós ismerője volt a történelemnek, s a társadalmi kérdések nagyon foglalkoztatták. Élmeny volt őt hallgatni, amint a rá jellemző, az előadás során fokozódó hevülettel, sokszor megállíthatatlanul magyarázott, fejtegetett, polemizált. A férfiúi bölcsességgel párosult, ugyanakkor gyermeki lelkesedés gyakorta elragadta. Aki vele vitatkozni akart, nagyon össze kellett szednie magát.

Hatalmas jogi tudása vitán felül állt. Az Igazságügyi Minisztériumban töltött évtizedek kitűnő kodifikátorra érlelték. Nála jobban senki nem látta jelenkori jogalkotásunk gyengéit. S mivel remek jogszabályszerző volt, bírói munkáját is a filológiai pontosság, gördülékeny stílus jellemezte.

A korrekt, európai viselkedés soha nem járt együtt a természetétől egyébként is teljesen idegen hízalgésszel, a „felsőbbség” kedvében járás oly sokakat megkísértő magatartásformájával. Nem akart, és nem is tudott alakoskodni. Nem az elvárásoknak akart megfelelni. Autonóm gondolkodóként mindenkor saját meggyőződését, álláspontját képviselte.

Jó ember volt, a humánus megtestesítője.

Dr. PETRIK Ferenc,
a Legfelsőbb Bíróság volt elnökhelyettese

Milyen ember volt Haitsch Gyula?

Túlságosan közel van még a halál ideje, nehéz erre tárgyilagos választ adni. Érzésekről, szubjektív benyomásokról lehet csak beszámolni, még akkor is, ha erre egy jelentős tudományos mű megjelenése alkalmából kerül sor.

Dr. Haitsch Gyula tanult törvényszerkesztő volt. A szó angol és magyar értelmében is. Tanult volt, a hivatását magas szinten, nagy szakmai felkészültséggel gyakorolta. Tanult volt abban az értelemben is, hogy a törvényszerkesztés tudományát a gyakorlatban, lépésről-lépésre sajátította el. A törvényszerkesztés ugyan – felfogásom szerint – tudomány, de nincsenek gyakorlatban használható elvei, amit a jogbölcselet erről kidolgozott, abból a törvényszerkesztő keveset hasznosíthat.

Haitsch Gyula egy nem túl jelentős állami vállalat jogtanácsosaként érkezett az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztályára, akkor, amikor a nagy szakmai tapasztalattal rendelkező kodifikátorokat fiatalok váltották fel. Keresetlevelek, panaszos ügyfeleket elutasító levelek helyett jogszabályokat kellett fogalmaznia, s nem termelési értekezlethez, hanem a Minisztertanácsnak szóló előterjesztéseket írnia. Bámulatos gyorsasággal sajátította el a jogszabályok nyelvezetét, úgy, hogy mondatai mindig magyarosak, tömörek voltak. Ha egy másik minisztérium tervezetéről véleményt kellett mondani, inkább újra szövegezte, újra megírta a jogszabályt. Pontosabban szólva: a szövegjavításnak volt mestere. Összetéveszthetetlen volt az a jogszabálytervezet, amit ő revidiált, a szám-

talán beszúrás, törlést jelentő jelekkel, s a lapszélre, vagy a sorok közé írt szöveggel. Csak érthető, tiszta fogalmazású jogszabály kerülhetett ki tőle. Elsajátíthatta volna a rossz kodifikációs hagyományokat, a régies, többszörösen összetett mondat szerkesztést, ő jó érzékkel az egyszerű, világos stílust tanulta meg.

Otthonos volt a polgári jogban ugyanúgy, mint a közigazgatási jogban. Megtanulta azt is, hogy nem jó törvényszerkesztő az, aki csak egy jogágban ismeri ki magát. A hetvenes, nyolcvanas években volt a második kodifikációs szakasz, amikor szinte valamennyi jogterület újraszabályozása megtörtént, sorra születtek az ágazati törvények, végbement a Polgári Törvénykönyv átfogó novellizálása. Az akkoriban született ágazati törvények – amellet, hogy kódexbe foglalták a szerteágazó, sokszor ellentmondó szabályozást – arányosan éltek a közhatalmi, és a polgári jogi eszközökkel. (Ez a modell érvényesül a mai ágazati törvényekben is.) A Polgári Törvénykönyvből sikerült kigyomlálni a szocialista szervezetek önálló jogállását, s – ami elsősorban Haitsch Gyula és Baranyai János érdeme – megszüntetni a tervszerződések intézményét, s helyette megalkotni a gazdálkodó szervezetek szerződési rendszerét.

A törvény-előkészítés olyan szakma, amely különösen ki van téve a politikai széljárásnak. Most is, a mi időnkben különösen.

Haitsch Gyula olyan nagypolgári családból jött, amelynek tagjai – a történelemkönyvek tanúsága szerint is – nem baloldali érzelműek voltak. Ő távol tartotta magát a politika túlzásaitól, világnézetét az erőszak elutasítása, a humanizmus határozta meg. Ki tudta védeni a szélsőséges politikai elvárásokat, tudta, hol a fal, ameddig el lehet menni, s a falon belül vállalta az ütközéseket is. Nem az a „pártonkívüli szakember” volt – ez a típus pedig akkortájt elég gyakori volt –, aki a pártvonalnál is vonalasabb akart lenni, aki túlteljesítette a politikai kívánságokat. Ha kellett, a pártközpont embereivel is vitába szállt, sokszor eredményesen. Neki is köszönhető, hogy a drasztikusnak induló tulajdoni korlátozások, a kisvállalkozások visszaszorítása, a lakásbérlok jogainak megnyirbálása a jogszabályokban már megszélidült formában jelentkezett (ha cinikus lennék: kikerülhető volt).

A mi törvényelőkészítő műhelyünknek akkoriban – úgy érzem – az volt a fő erőssége, hogy kialakítottunk – a jogszabályszerkesztési elvek, jogrendszeri követelményrendszer mellett – egy jogi (emberi) értékrendet, amit egységesen képviseltünk, s többnyire sikerre is vittünk.

1988-ban a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettesévé választottak. Felbomlott a kodifikációs műhely, sokan elhagyták a törvényelőkészítő munkát, úgy éreztük, hogy a régi kodifikációs értékrend szerint nem tudunk tovább dolgozni. Haitsch Gyulának – s több kollégámnak – új otthont, új feladatokat adott a Legfelsőbb Bíróság.

Dr. LŐRINCZ György,
ügyvéd

Haitsch Gyulával a 80-as évek derekán dolgoztam együtt az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztályán. Gyula a szó legnemesebb értelmében vett egyéniség, túlzás nélkül mondható: egyfajta intézmény volt, nem csak az Igazságügyi Minisztériumban, hanem ismerősei, barátai körében is. Azért válhatott intézménnyé, mert mind a tanult szakmájában, mind a környezetében élőkkel való kapcsolatában messze kerülte a kliséket, a megszokott formalitásokat. A konformitás ilyenfajta hiányát ugyanakkor egy hihetetlenül közvetlen, feltétel nélkül szerethető egyéniség töltötte ki. Talán rajta kívül nem ismertem olyan embert, aki ennyire távol tudott tartani magától olyan érzelmeket, mint a harag, vagy pláne a gyűlölet. Vezetőként is „egyszerű” kollega maradt, aki szokatlan nyíltsággal és őszinteséggel viszonyult környezetéhez, ahhoz a környezethez, aminek működése egyébként szigorú konvenciókon alapult. Nem akart tanítani, de tanulni lehetett tőle. Pózoktól mentes viselkedése kelthette azt a látszatot, hogy mindenben és mindenkin felül, vagy legalábbis kívül áll. Haitsch Gyula esetében ez az állítás messze nem igaz. Kíméletlenül pontosan ismerte – kiismerte – mindazokat, akikkel kapcsolatba került. Mindemellett igazi humánommal viszonyult környezetéhez. Ez nem csak abban nyilvánult meg, hogy értette, megértette és elfogadta a másik embert, hanem abban is, hogy ahol tudott – sohasem kérkedően – segített.

Haitsch Gyula kiváló szakember volt, de igazán a történelem és a történelmi tanulságok érdekelték. Gimnazista kora óta intenzíven foglalkozott mindennel és elemzett mindent, ami a tárgykörbe tartozott. Ezért is volt képes rendszerbe foglalni és papírra vetni az idevágó ismereteit és gondolatait. Ilyen irányú munkálkodásáról csak kevesen tudtak, de többeknek megadatott, hogy személyesen ismerhessük meg gondolatait. A vele való beszélgetések – bárhol is indultak – majdnem mindig nagy történelmi, társadalmi kérdésekhez jutottak el. Bármiről esett szó, mindig a lényegre, a lényegest kereste, irtózott a közhelyektől. Ugyanakkor távol állt tőle az extremitás, csak a vita kedvéért soha nem állított olyat, aminek igazáról nem lett volna mélyen meggyőződve. Megtiszteltetésnek tartottam, hogy rendszeresen sort kerített a velem való, hosszabb eszmecserékre, amelyek persze inkább az Őt érdeklő kérdésekről folytak. 1986-ban ez a rendszeres kapcsolatunk megszakadt. Úgy hittem, hogy a vele való együttműködés és a sok-sok emlékeztető beszélgetés csak bennem hagyott nyomokat. Nagyon kellemesen csalódtam: amikor a 90-es évek elején immár a Legfelsőbb Bíróságon hosszabb idő után ismét találkoztunk, beszélgetésünket azzal kezdte, hogy visszautalt egy évvel korábbi megjegyzésemre. Kitüntető figyelme mérhetetlen melegséggel töltött el.

Gyula, hiányzol.

Dr. PÁL Lajos,
ügyvéd

Nagyon szerencsés voltam. A nyolcvanas évek közepén ugyanis még pályája legelején lévő jogászként lehettem az akkor legendás Törvényelőkészítő Főosztály munkatársa. De nemcsak az „intézmény”, hanem az ott dolgozó jogászok közül is többen számítottak legendás hírűnek, és Gyula nemcsak ebben a körben, hanem az egész közigazgatásban kimagaslott, nem csak a szó szoros értelmében, hiszen valóban hatalmas termetű volt, hanem hihetetlen felkészültsége, precizitása révén is. Főosztályvezető-helyettes volt akkor, a hivatali rendben felfoghatatlan magasságokban állt felettem, a főnököm főnöke volt. Ennek ellenére nem emlékszem rá, hogy viszonyunkban valaha is lett volna „beosztotti” érzésem. Soha nem viselkedett „főnökként”, nem utasított, mindig kért. Bennünket, rangban és tapasztalatban fiatalabbakat munkatársként, kollégaként kezelte. Megtehetette, hiszen vitathatatlan elismertsége nem tette szükségessé, hogy a hierarchikus pozíciója támogassa a tekintélyét.

Gyula vitán felüli tekintély volt, amit hatalmas és biztos tudás, nagy munkabírási, műveltség, intelligencia és emberség alapozott meg. Vele még az akkori rendszer sem tudott mit kezdeni, hiszen pártonkívüliként is lehetett nagyon fontos helyen nagyon fontos pozícióban. Mindenki tudta róla, hogy a „létező szocializmusnak” nemigen van olyan intézménye, amelyet el tudna fogadni, de megkerülhetetlen volt, így használták, eltűrték. Képes volt arra, hogy mindent megfelelő távolságtartással kezeljen, igyekezett az akkori politika „marhaságait” is szakszerű, jogszerű, a gyakorlatban minél kevesebb kárt okozó formába önteni. Ő még azt is megengedhette magának, hogy a jogrendszer „épségét” féltve, bizonyos kérdésekben ellenkezzen. Hallatlanul pontos, precíz és körültekintő volt, így nemegyszer ő vett észre olyat, amit az ő szintjén már kellett volna, de ekkor is megmaradt türelmes kollégának, nem emlékszem, hogy valaha is felemelte volna a hangját. Ideges, vagy inkább feszült persze nem egyszer volt, sokszor „vette a lelkére”, ha „nem rendben mentek a dolgok”.

De az igazi világa nem a hivatal volt. Ezért vele nemcsak a munkáról, hanem a világ, a politika, a történelem, az irodalom dolgairól is lehetett, sőt kellett beszélgetni. Érdekelte a politika. Ha valamely hivatali ügyben szobájába mentem, a munkát „letudva” hamar témát váltott, inkább azt latolgatta, hogy mi lesz? Csapongva kutatta a pártlapok sorait, politikusok elejtett félmondattai között, hogy változik-e, enyhül vagy szigorodik-e a „rendszer”. Ilyenkor – hangját lehalkítva – jövendölte a szocializmus általunk valószínűleg meg nem érhető, de biztosan bekövetkező bukását is. Mi tagadás: én is kerestem a vele való beszélgetések alkalmát, még akkor is, ha ezek sokszor inkább voltak monológok, mint párbeszéd. Öröm volt, hogy megtisztelt bizalmával, megosztotta velem gondolatait, mindig hosszan és alaposan érvelt, gyakran történelmi párhuzamokkal megtámogatva mondandóját, tagadhatatlanul élmény volt pusztán hallgatni is. Gyakran kölcsönzött könyveket, néha még tilalmazott szerzők tiltott műveit is. Ezekről aztán ismét hosszan lehetett eszmét cserélni.

Régi kollégák nemrégiben találkoztunk. Gyula is eljött. Jólehet ő már tudta, hogy súlyos beteg, de erről szót sem ejtett. Annál többet politikáról, az ország és a világ ügyeiről, a rá jellemző módon, nagy lendülettel fejtve ki véleményét. Látható volt: igazából csak ezek a kérdések izgatják, fejében folyvást ezek körül forognak a gondolatok. Majd hirtelen menni készült, mi röviden, semmit sem sejtve búcsúztunk, vette elmaradhatatlan kalapját és elment. Akik maradtunk, előbb utána, majd egymásra nézve a szokott mosollyal és jóérzéssel állapítottuk meg: hiába, Gyula semmit sem változott!

Dr. MURÁNYI Katalinnak,
a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumvezetőjének, dr. Haitsch Gyula 2007. augusztus 7-i temetésén elhangzott búcsúbeszéde

Tisztelt Gyászoló Család, gyászoló gyülekezet!

„Ha valaki a jóságnak és szeretetnek egy morzsáját az igazságnak és fénynek csak egy sugarát hozta e világra, már nem élt hiába, életének megvolt az értelme” – mondja P. Alfred Delp.

Jóság, szeretet, igazság és fény; ezek voltak Dr. Haitsch Gyula életének fő jellemzői.

Jósággal és szeretettel vette körül családját, és jóságot és szeretetet mutatott munkatársai felé. Igazságot és fényt hozott a világra munkájával, példamutató kötelességtudatával, emberiségével mindenkor a szegények és az elesettek segítségével. A most elmondottak alátámasztására nézzünk néhány tény az életéből.

Dr. Haitsch Gyula 1932. augusztus 7-én Budapesten született. Középiskolai tanulmányait a nagy hírű Fasori Evangélikus Gimnáziumban végezte, ahol kitűnő eredménnyel érettségizett. Saját elmondása szerint ebből a gimnáziumból hozta egy életre szólóan emberségét, tisztességét, kötelességtudását. A gimnáziummal haláláig élénk kapcsolatot tartott. Akkor, amikor a rendszerváltás után e nagy hírű gimnázium újra megkezdhetette működését, fiatalos lendülettel és lelkesedéssel fogadta e híreket.

1950-ben véletlen átirányítás folytán kezdte meg jogi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, ahol 1954-ben summa cum laude minősítéssel fejezte be tanulmányait. Ezt követően 1954-től a Gödöllői Járási Tanácsnál, majd 1955. június 1-jétől a Pest Megyei Tanács VB Igazgatási Osztályán dolgozott főelőadóként. Az akkori nehéz, emberpróbáló időkben úgy végezte feladatát, hogy mindig meghallgatta a hozzáfordulókat és mindenkin segített, akin csak lehetett. Egy kolleganőnk szakmai gyakorlatát végezte a Pest Megyei Tanácsnál, és tapasztalatait úgy összegezte, hogy egy ember volt az igazgatási osztályon, egy ember az embertelenségben, akit dr. Haitsch Gyulának hívtak.

1965. március 1-jén került az Igazságügyi Minisztériumba, ahol különböző beosztásokban, főként a Törvényelőkészítő Főosztályon dolgozott, 1981-től főosztályvezető-helyettesként. Az akkori Törvényelőkészítő Főosztálytól, nem utolsósorban az ő munkájának eredményeképpen is, bár tartalmukban nem mindig kedvünkre való (de erről természetesen nem az ott dolgozók tehetek), de mindenkor szakmailag kiemelkedő, minden szakmai elvárásnak megfelelő jogszabályok előkészítése folyt.

Az Elnöki Tanács 1988. december 1-jétől választotta legfelsőbb bírósági bírónak, ahol 1989. január 1-jétől tanácselnökként dolgozott. Ezzel folytatta a családi hagyományokat, tekintve, hogy édesapja is bíró volt, akit a nehéz időkben igazságtalanul, 1946-ban távolítottak el a bírói karból. A Legfelsőbb Bíróság elnöke 1989. június 26-tól a Gazdasági Kollégium jegyzőjévé, majd 1997. február 1-jétől 2002. január 31-ig terjedő időre a Gazdasági Kollégium vezetőjévé nevezte ki.

Bírói munkáját a legmagasabb rendű szakmai elhivatottság, alapos jogismeret, az igazságnak a lehető legteljesebb érvényesülése jellemezte. Az igazságnak és a fénynek egy sugarát mutatta, munkatársai felé pedig mindig a jóság és szeretet vezette. Vissza kell emlékezzünk a szakmai együttműködésen kívül a valamennyiünkben nyomot hagyó mély emberi beszélgetésekre, lenyűgöző történelmi ismereteire és mindenkit elgondolkoztató politikai okfejtéseire.

A felső korhatár elérése miatt 2002. augusztus hó 7-én vonult nyugdíjba, de a bírói munkát – bár egészen más módon – akkor sem hagyta abba, mert haláláig választottbíróként működött.

Munkáját a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozatával ismerték el, de számára legkedvesebb a kizárólag bírói munkáért adható, az Országos Igazságszolgáltatási Tanács által alapított Juhász Andor Díj arany fokozatának elnyerése volt.

Családját jósággal és szeretettel vette körül, emberi tartását példázza, ahogy hőn szeretett egyetlen fia halálát elviselte. Fia emlékére alapítványt hozott létre fiatal költők támogatására, évenkénti díjadományozással. Szeretett feleségéről is csak a legnagyobb elismerés, a legmélyebb tisztelet és szeretet hangján beszélt.

Kedves Gyula, az élet ajándékának tekintjük, hogy ismertük, hogy megszerethettük, hogy részesülhettünk abban a jóságban és szeretetben, amit maga körül osztott. Szeretetreméltó alakja már hiányzott nekünk a nyugdíjba vonulása óta, de mindig reménykedtünk egy-egy közeli találkozásban, egy-egy gondolatébresztő elmélyült beszélgetésben, amire most már nem fog sor kerülni, most már csönd van körülötted és béke.

Kedves Gyula, Isten Veled, nyugodjál békében!

ZΨZΨZΨZΨ

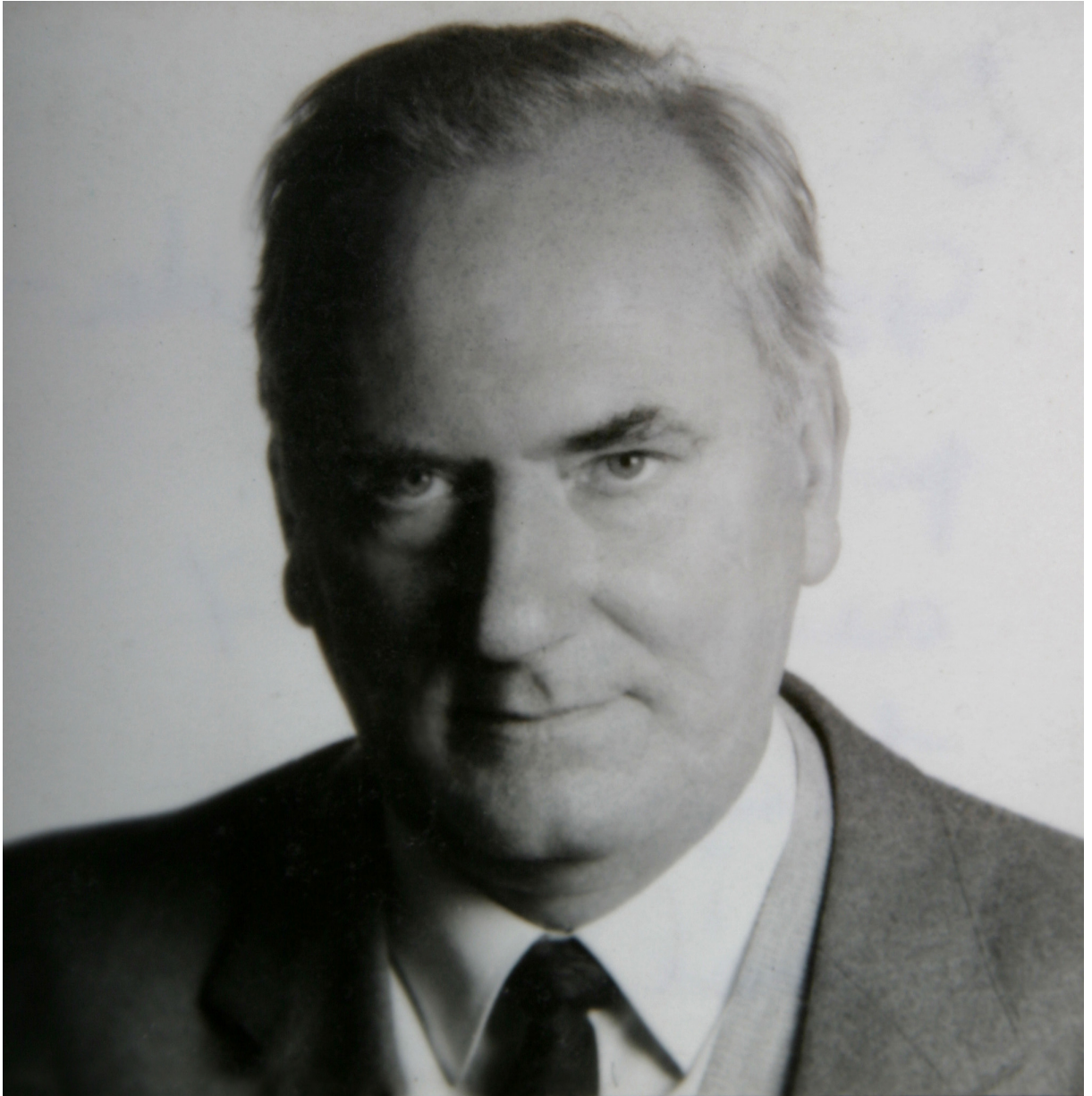
Illusztrációk

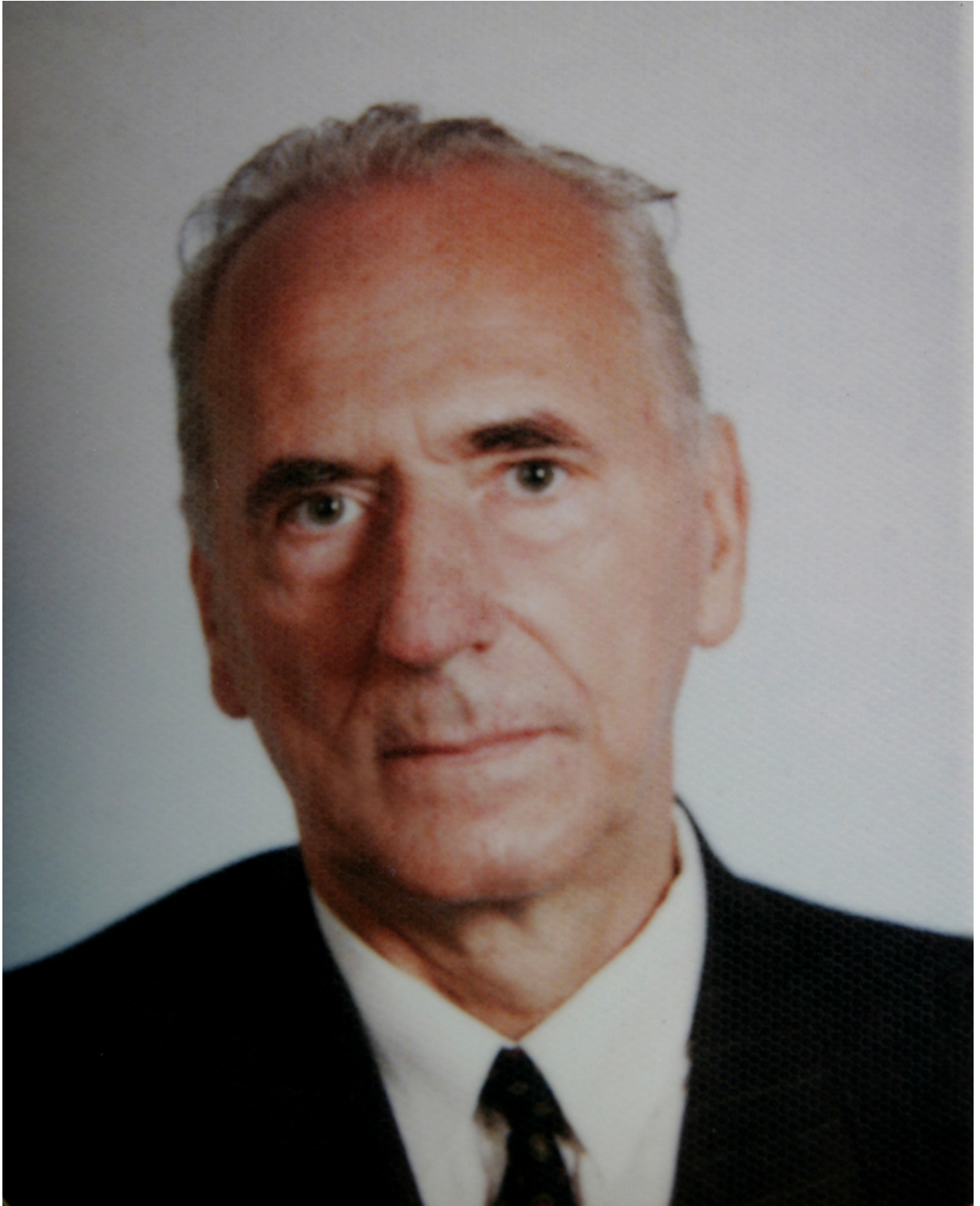

Dr. Haitzch Gyula hétéves korában

Három portré a későbbi évekből

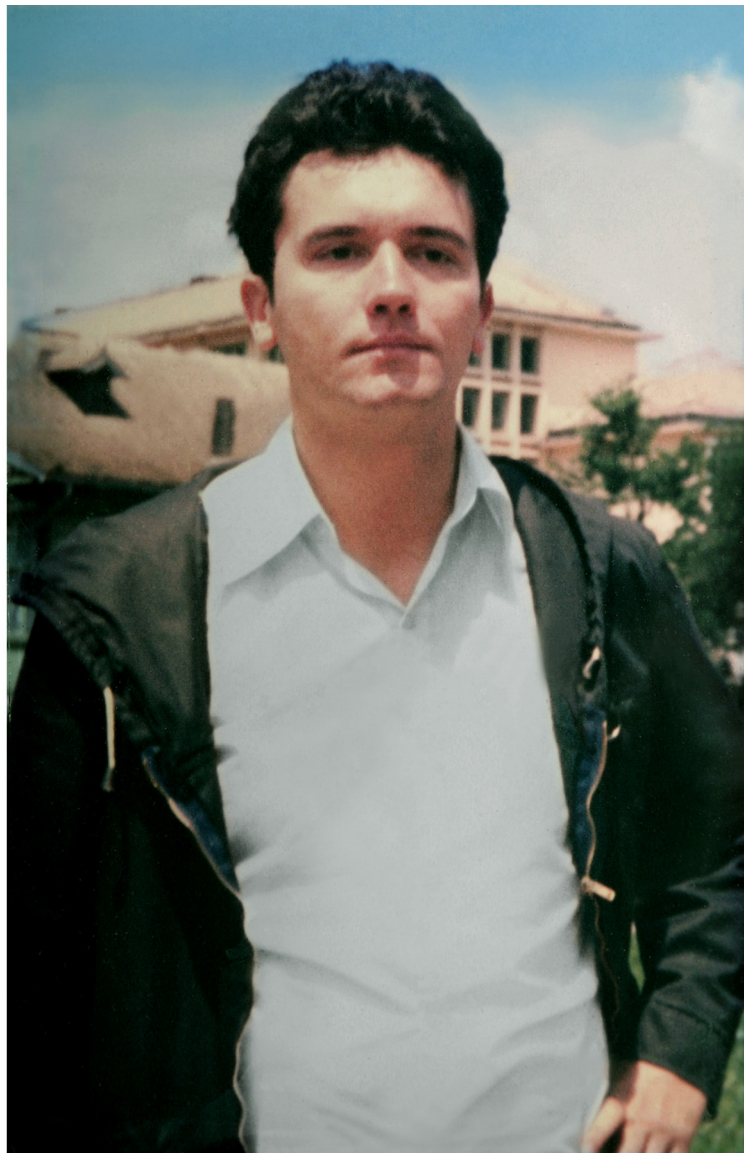

Dr. Haitsch Gyuláné Urbán Gabriella

Hargitai-Haitsch Gyula 26 évesen

Dr. Haitsch Gyuláné Urbán Gabriella

Tartalomjegyzék

Előszó.....	3
Bevezető gondolatok.....	5
I. Ipari forradalom és kapitalista piacgazdaság	7
II. Kapitalista piacgazdaság és demokratikus állam	11
III. A totalitarizmus és a kapitalista demokrácia válsága	16
IV. A hidegháború korszaka és a számítástechnikai forradalom	20
V. A globalizáció kibontakozása	23
VI. A globalizáció kibontakozása és a kapitalista demokrácia	27
VII. A globalizáció kibontakozása és az államok politikája a kapitalista demokráciában élő országokban	33
VIII. A modern civilizáció és a Világunió	37
IX. Az európai föderáció	41
X. Az Európai Föderáció politikája.....	46
Búcsúsorok dr. Haitsch Gyulától	50
Illusztrációk.....	55